

Kampen om nationen

I efterdyningarna av den storstrejk som utbröt sommaren 1909 var det inte bara kvinnor som debatterade med litteraturen i centrum. En kraftmätning ägde rum mellan socialistiska och borgerliga aktörer. En del kvinnor deltog men ett kvinnoperspektiv på händelsen saknas. För att aktualisera debatten om "De tigande diktarna" och Strindbergsfejden skall jag nu med hjälp av tidigare forskning referera läget i den litterära, manligt dominerade, offentligheten. Jag lägger därefter till några kvinnoröster i litteratur- och kvinnopolitisk debatt.

I centrum av debatten står denna gång inte den nya kvinnan, utan istället hur ideal för nationen, folket och maskuliniteten skall utformas. En militant maskulinitet erbjuds av flera radikala grupper. Det kan förstås som en manlig offensiv då kvinnor krävt emancipation och förändringar av männen. Maskulinitet och femininitet utformas i relation till varandra och det innebär att förändringar av maskuliniteten påverkar hur kvinnor kan utforma sin identitet. Liksom tidigare är litterära framställningar av män och kvinnor av centralt intresse för de grupper som försöker vinna stöd för sina intressen. I den ordkamp som förs handlar det om att vinna tolkningsföreträde över begrepp och att hitta auktoritativa utsagepositioner. En fråga är hur förändringen av den nationella identiteten skall utformas symboliskt. I den moderna masspolitik som började ta form fick nyskapade myter och symboler allt större betydelse. I avslutningen av kapitlet beskrivs hur begreppet folkhemmet varit utsatt för en kamp om tolkningsföreträde där kvinnors bidrag marginaliserats i historieskrivningen.

DEN LITTERÄRA MANLIGT DOMINERADE OFFENTLIGHETEN EFTER SEKELSKIFTET

Ett exempel på hur tidigare litteraturforskning byggt upp en bild av offentligheten runt år 1900 finns i *På väg mot tiotalet*, en intressant och gedigen avhandling från 1961 av Christer Jacobson. Den första studien i boken presenterar nio manliga kritiker, bland dem Erik Hedén och Fredrik Böök. Jacobson sammanfattning lyder:

Trots att vi här behandlat nio olika kritiker med olika temperament, olika kritiska utgångspunkter, varierande politiska inriktningar osv., slås man av den relativa likheten mellan dem. Det som tycks förena dem är kritik av pessimistisk diktning och uppskattning av enkel, klar, optimistisk, realistisk diktning.³³⁶

I den andra delen av sin bok behandlar Jacobson viljeproblemet i svensk litteratur 1900–1910. Där undersöks tio manliga författares verk i relation till aktuell filosofisk debatt. Jacobson betonar John Landquists betydelse för sina jämnåriga diktarkamrater. Förutom att ägna sig åt kritik och kulturjournalistik utgav Landquist essäer i filosofiska frågor och disputerade 1908 med en avhandling med titeln *Viljan*. Den är inte bara en teoretisk undersökning av viljan utan enligt Jacobson en handledning i levnadskonst. Mot viljelöshet och ”passivitetens melankoli” ställs handlingens frihet. Landquists idéer ligger nära Henri Bergsons frihetsfilosofi, men till skillnad från denne pekar Landquist på dess praktiska konsekvenser och understryker, enligt Jacobson, att det är moraliskt förkastligt att inte leva i enlighet med den livsåskådning Landquist själv predikar.

Inte alla författare som vid seklets början präglades av en pessimistisk, deterministisk livssyn ändrade sin inriktning, men många hörsammade de nya signalerna. Gemensamt för författarna Jacobson undersöker är enligt honom en spekulering över viljan och människan. Är människan fri eller ofri, bunden eller obunden? Författarna intresserar sig för de starka handlingskraftiga gestalterna. För flertalet blir de ett föredöme.

Om omsvängningen som äger rum i litteraturen från pessimism och fatalism till optimism och viljedyrkan hänger samman med kritikernas samfälliga avståndstagande från pessimism och plädering för optimism vill Jacobson inte säga.

Storstrejken 1909

Hungerupplopp och arbetsnedläggelser var en del av den svenska arbetsmarknaden mot slutet av 1800-talet. Strejker förekom lokalt och uppkom oftast spontant. Fackliga organisationer började successivt skapas och 1898 bildades Landsorganisationen i Sverige, LO. De organiserade arbetarna visade 1902 sin styrka genom att strejka i tre dagar när regeringens förslag om rösträtt skulle behandlas i riksdagen. Skillnaden mot tidigare protester var stor. Nu handlade det om en politisk maktdemonstration som beslutats av den socialdemokratiska partikongressen till stöd för dess förslag om lika och allmän rösträtt för både män och kvinnor. Denna så kallade politiskaorstrejck ledde till att arbetsgivarerna samma år bildade tre arbetsgivarorganisationer. Även i de stora industriländerna och i våra grannländer skedde en liknande uppbyggnad.³³⁷

Åren efter 1902 förekom upprepade konflikter. Under 1908 var läget särskilt allvarligt i hamnarna. Tonläget mellan parterna höjdes när tre ungsocialister utförde ett sprängattentat på fartyget Amalthea där engelska strejkbrytare var inkvarterade. Regeringen tillsatte en förlikningskommission och det hela slutade med att arbetarna fick sina löner höjda men tvingades till vissa principiella eftergifter. Kritik mot den uppgörelsen kom både från höger och vänster. 1909 var det i likhet med året innan dåliga tider för exportindustrin. Arbetsgivarerna ville sänka lönerna och öka arbetstiderna. Flera strejker pågick och SAF svarade med att proklamera storlockout den 14 juli. Läget för arbetsgivarerna var gynnsamt då konjunktursvackan gjorde att de hade stora lager, något som innebar att en minskning av produktionen inte var så kännbar. LO svarade med att utlysaorstrejck. Varför? LO:s strejkkassor var inte tillräckligt stora

för att klara en längre strid inom några områden, istället valde då LO en storstrejk som skulle kunna fälla ett snabbare avgörande. Ungsocialisterna krävde strid istället för reträtt. En eftergift för arbetsgivarna skulle de inte stillatigande ha accepterat.

Storstrejken 1909 är den största öppna kraftmätningen i svensk historia under 1900-talet. De borgerliga tidningarna stämplade storstrejken som samhällsfientlig, trots att nyckelgrupper som belysnings- vatten- och renhållningsarbetare undantagits. *Industria*, som var SAF:s språkrör, ansåg att arbetarna använde skräcken som vapen.³³⁸ Till försvar bildade borgerskapet frivilliga skyddskårer, antalet poliser ökades och militär bevakning organiserades. Men allt gick lugnt till när 268 000 arbetare lade ner arbetet den 4 augusti. En månad senare beslutade LO om återgång för vissa grupper av arbetare och i november hävde SAF lockouten. Resultatet blev vräkning och nöd för en del arbetare. Fackligt aktiva svartlistades och några emigrerade. Arbetarrörelsen decimerades och pessimismen inför framtiden var stor. Trots ett samlat uppträdande blev storstrejken ett nederlag för arbetarna. Någon formell fred slöts aldrig. Nästa gång parterna möttes var i Saltsjöbaden 1938. Då först ingicks ett huvudavtal med en förhandlingsordning.³³⁹

De tigande diktarna

I artikeln ”De tigande diktarna” i *Tiden* i september 1909 ställde den ledande socialdemokratiska litteraturkritikern Erik Hedén frågan varför författarna inte engagerat sig för arbetarna. Hedén ansåg att de diktare, som tidigare lärt arbetarna känna samhörighet med sitt land, genom att tala under strejken borde ha visat att de menade allvar och önskade ett fosterland för alla. I den senare litteraturhistorieskrivningen har detta framställts som en början till ett nytt verklighetssinne i litteraturen. Det blev en skarpare gräns mellan socialistiskt och liberalt, en förskjutning från ”en allmän arbetarvänlig radikalism till borgerlig radikalism”. Några har velat se det som att det är från denna tid vi på

allvar kan räkna med arbetarförfattarna i vår litteratur.³⁴⁰

Hedéns efterlysning av diktarnas ställningstagande och en social diktning ledde till debatt. I det följande numret av *Tiden* svarade Hedén på några inlägg, bland andra från nationalekonomen Gustav Cassel. Hedén kritiserar då hårt kulturradikaler, verdandister och folkbildare, som tidigare krävt ”ljus och storsinta reformer”, men som nu tigit. Då Cassel påstått att inlägg i arbetarpressen präglats av skryt om självuppooffring och solidaritet bland arbetarna ledde det Hedén till att ifrågasätta om de som bodde i Djursholms villastad, då på modet bland de radikala, verkligen visste vad det inneburit då de strejkande och deras familjer tvingats svälta.³⁴¹

Lars Wolf har utförligt skildrat de olika inläggen. Han ser det som en större debatt om diktarnas förhållande till verkligheten där röster redan före Hedéns höjts för ett ökat samhällsengagemang. Även den dominerande borgerliga kritikern Fredrik Böök tillhörde dem som argumenterade för en realistisk, allsidig verklighetskildring, dock inte av samma slag som den Hedén gjorde sig till tolk för.

Böök svarade med tre artiklar i *Svenska Dagbladet* under rubriken ”Litteratur och politik” i mitten av januari 1910.³⁴² Han börjar med att teckna tendenslitteraturens historia och placerar avslutningsvis in 80-talslitteraturen som ”avsedd att göra pionjärtjänst för framtidskridandet”. Han säger sig inte vilja utreda frågan om estetik och politik men fastslår att ”lika visst som en stor diktare kan skapa konstverk med politisk och social tendens, lika visst har denna tendens i och för sig icke något med det konstnärliga värdet att göra”. Åttiotalet var misslyckat som litterär rörelse och han frågar vad som finns kvar av dess ”indignations- och kvinnoaks-litteratur”. När krav ställs att författarna skall engagera sig så är det enligt Böök en upprepning av ”den gamla Brandesska alliansen mellan estetik och politik”. Med stark ironi drar han Hedéns resonemang till den extrema slutsatsen att de mest radikala författarna i tiden, Henning von Melsted och Algot Ruhe, skulle vara de största diktarna och formulerar följande regel: ”Håller du med oss, så är du ett snille, en gentleman, en stor man. Håller du inte med oss, så är du ett dumhufvud, en slyngel, en nolla”.³⁴³

Erik Hedén svarade i *Socialdemokraten* under rubriken ”Politik och litteraturkritik”. Bööks synpunkt att ”tendenslitteraturen måste vara ny för att ur politisk synpunkt duga” invänder han starkt mot. Med Norrlandsfrågan som exempel visar han hur fel det kan bli. Trots att Carl Lindhagen politiskt drivit frågan är den långt ifrån löst och den är dessutom försummad i media. Hedéns åsikt är att tendenslitteraturen bör få göra sin tjänst så länge ett problem kvarstår.³⁴⁴

Lars Wolf har undersökt vad som verkligen publicerades. Han kommer fram till att många använde sin penna både under och efter konflikten. Wolf anser att Hedén visat ett bristande intresse för den vardagsroll som dikten spelade i arbetarrörelsens kamp. Han intresserade sig bara för de diktare som redan hade en plats på parnassen. I arbetarpressen fanns gott om dikter och även i romaner behandlades strejken. Vad som skett är att de som skrivit historien har förklarat att strejken knappt satte några spår. Orsaken till detta är enligt Wolf deras insnävade definition av litteratur. Om man vidgar litteraturbegreppet är det otvivelaktigt så att de flesta författare inte alls var tysta när det gällde storstrejken 1909.³⁴⁵

Strategi och litteratursyn

Margaretha Fahlgren har i sin studie av prästsonen Erik Hedéns dagskritik tecknat hans väg till ett socialistiskt engagemang. Hon sätter hans värdering av den samtida svenska skönlitteraturen i relation till dess roll i det han såg som en pågående kulturkamp. Han ville bana väg för den unga arbetarlitteraturen, men även en borgerlig realism som kunde ha en socialt progressiv funktion. Han beskrev själv sin kritik som ”en förening av socialpolitik och ästhetik”. Kritiken fyllde en didaktisk funktion och borde peka mot ideal som kunde omsättas i samhällelig handling. Fahlgren sammanfattar bland annat med följande karaktäristik:

Hedén såg på sin kritik som en medvetet genomförd syntes av socialpolitik och estetik. Han vände sig till en läsande publik

vars kulturella nivå han arbetade för att höja. Även i förhållande till de författare han recenserade – och i synnerhet arbetarförfattarna – intog han rollen av konstnärlig vägledare.

Litteraturen måste enligt Hedén förmedla ideal. [...] När Hedén bedömde ett litterärt verk frågade han sig vilken samhälls- funktion det utövade. Den litteratur han tog avstånd från var den som uttryckte en livshållning som han menade tjänade det rådande samhällssystemet. Konst för konstens egen skull kunde han inte acceptera.³⁴³

Fahlgren jämför Bööks kritiska metod – en förening av moralism och estetik – med Hedéns metod och pekar på uppenbara likheter. De vände sig till en bestämd publik vars ideologi de delade. Båda reagerade negativt mot esteticism och fin-de-siècle stämningar och tog avstånd från Hjalmar Söderberg, modernism och l'art pour l'art. Avgörande skillnader dem emellan bottnar i deras olikartade människoupfattning, anser Fahlgren. Bööks syn var pessimistisk. Han ansåg att det behövdes auktoriteter för att tygla den mänskliga naturen och var emot förändringar som kunde hota den bestående samhällsordningen. Hedén ställde optimism och handlingskraft mot pessimism och viljelöst psykologiserande.

Det är slående hur mycket i Hedéns litteratursyn som överensstämmer med hur Sophie Adlersparre och Eva Fryxell såg på sin roll och praktik som kritiker. En värdering sker inte enbart på formella grunder utan innehåll och tendens vägs in vid bedömningen. De ideal som förmedlas i litteraturen var viktiga för att bygga upp människor och åstadkomma en förändring. I rollen som uppfostrare kunde kvinnorna vara betydligt hårdare än Hedén, som Fahlgren karaktäriserar som en ”konstnärlig vägledare”.

Ett argument Böök använde i debatten med Hedén känns igen från Stella Kleves inlägg mot de kvinnliga 80-talsförfattarna i *Framåt*. Kleve ansåg då att äktenskaps- och kvinnofrågan var överspelade ämnen i litteraturen. Nu gällde det Norrlandsfrågan. Skillnaden denna gång är att de båda män som står mot varandra i historieskrivningen setts som före-

trädare för varsin politisk ideologi. Hedén, som befinner sig i opposition, kritiserar Böök för att vilja framställa sig själv som opolitisk. Detsamma gjorde Alma Cleve då hon vände sig mot den reaktion mot tendenslitteraturen som Stella Kleves inlägg är ett exempel på. Efter Cleves inlägg drog sig de dominerande inom fältet tillbaka och devisen att sätta problem under debatt byttes mot en betoning av estetiska värden som den stora publiken inte förstod. En allt mer autonom skara bedömare både inom pressen och vid universiteten kunde senare, som här Böök, använda sin auktoritet för att hävda objektivitet. Hedéns inlägg ”De tiggande diktarna” kan förstås som en uppfostrande upptuktning. Det var en provokation riktad mot etablerade författare.

Även mot smutslitteraturen gjorde Hedén en markering efter storstrejken. I december 1909 aktualiserades på nytt kampen mot dålig litteratur då Folkbildningsförbundet började planera för att sprida god skönlitteratur genom att utge billiga böcker. I *Socialdemokraten* följs planerna med intresse och Erik Hedén gör ett starkt inlägg:

För arbetarrörelsen, vars seger har till nödvändiga förutsättningar obruten handlingslust, seg uthållighet, intresse för allvarliga spörsmål och klar tankeförmåga är därför struntlitteraturens seger liktydigt med dess eget avgörande nederlag. Vill man kväva all proletariats kraft att resa sig, skall man översvämma det med struntlitteratur.³⁴⁷

Motståndet mot populär litteratur vars innehåll ansågs gå mot en emancipationsrörelses idéer kan man jämföra med den kritik som förekom i *Tidskrift för hemmet*. En stor skillnad är dock att analysen av litteraturen där var ingående och förhållningssättet till författarna och läsarna mindre svepande negativt. Kvinnorna var den gången ensamma om sitt könskritiska förhållningssätt men i kampen om folkets läsning fanns intressenter som från olika håll tävlade om att brännmärka smutsen utan att fördjupa sig i tolkningar. Inte alla debattörer hade samma syn på vad god litteratur var men man var enig om vad som var dålig litteratur, åtminstone vad

gällde den kolportage och häfteslitteratur Nick Carterdelen av debatten handlade om. För kvinnoemancipationens företrädare handlade det om en kritik i två riktningar, dels mot populära romaner av författare som Ouida och Rosa Carlén, dels om att kritisera kvinnskildringar i etablerade manliga och kvinnliga författares verk.

Hedéns strategi för att med hjälp av sin litteraturkritik stärka arbetarrörelsen kan beskrivas som tredelad. Genom att ta avstånd från dålig litteratur visades kulturell kompetens. Genom att kritisera uppfostrade man både författare och läsare. Den tredje delen var att få en stor författare förknippad med rörelsen. Det sker genom Strindbergsfejden. Då Strindberg kunde användas av de vänsterradikala hade det en flerdelad effekt. Striden fungerade mobiliserande samtidigt som man genom att förknippa sig med det moderna genombrottet kunde skriva in sig i historien som arvtagare till den kamp för friheter som då fördes. Även här finns en parallell med kvinnorrörelsen. När Adlersparre initierade bildandet av en organisation blev det Fredrika Bremer som fick bidra med sitt namn och fungera som samlade kraft. Skillnaden är att Bremers ställning på det litterära fältet varit mindre stabil än myten om det moderna genombrottet som blivit en central litterär händelse.

För att göra en författare till sitt varumärke måste man tolka henne eller honom. Boëthius plockar fram ett citat av Hedén som verkar förbrylla honom. ”En riktig åskådning är något stort, men ett snille är något större”, skrev Erik Hedén 1909 i *Fram*.³⁴⁸ Stora författare som Strindberg var snillen och kunde i kontroversiella frågor inta ståndpunkter som var långt ifrån socialistiska. Det var statusen hos en författare och en litterär händelse man var ute efter att erövra och i det sammanhanget blir historieskrivningen intressant.

Historieskrivning och emancipation

Den strategi som Hedén använde för att föra fram det emancipationsprojekt han stödde har jag beskrivit som tredelad. Det har visat sig äga

stora likheter med strategin som företrädarna för kvinnoemancipationen använde. Men det finns en skillnad i hur historieskrivningen tagit upp projekten. Kvinnorna har försvunnit medan arbetarrörelsen har framställts som segrare.

Ulf Boëthius upprepar flera gånger att historieskrivningen om Nick Carter-kampanjen inte stämmer med de förhållanden han kan påvisa. I Boëthius framställning framgår att ett resultat blev att tobakshandlarna frivilligt slutade sälja Nick Carter-häften. Den socialdemokratiska ungdomsrörelsen gjorde sedan anspråk på att ha börjat kampen och tog åt sig äran av att ha vunnit den. Gurli Linder bekräftade 1916, i *Våra barns fria läsning*, denna historieskrivning som sedan levt kvar. Boëthius resonerar kring varför det skedde:

Därigenom gjorde man dem också till fångar för sin egen myt: genom att ge ungdomsförbundet det ”symboliska kapital” som det gjorde anspråk på kunde man pressa det att leva upp till sin egen idealbild. Slutligen var framhävandet av den socialdemokratiska insatsen kanske också ett sätt för liberaler som Gurli Linder att markera sin motvilja mot makarna Holmberg och deras anhängare.³⁴⁹

Att det socialdemokratiska ungdomsförbundet varit aktivt i att brännmärka Nick Carter förklarar Boëthius med att de som önskade gå den parlamentariska vägen till inflytande kraftfullt behövde ta avstånd från ungsocialisterna som förespråkade revolution och kunde tänka sig att använda våld och terror i kampen. Då bland andra Hinke Bergegren uteslutits ur partiet 1908 gällde det att utplåna en bild av socialister som våldsverkare.

Socialdemokratin satte vid denna tid kulturen högt och bekämpade ”smutsen” och ”råheten” nästan ivrigare än borgerligheten själv. Den hade sina egna skäl att göra detta. Den politiska och fackliga kampen krävde ju precis det som borgerligheten satte

så högt – disciplin, självkontroll, bildning och framtidsorientering. Disciplineringen var ett uttryck för ett ökat klassmedvetande. Detta stärkte den inre solidariteten och ökade kontrollen inom den egna klassen.³⁵⁰

Motiven för att bekämpa ”smutsen” verkar nöjaktigt förklarade, här av Boëthius, och senare av andra forskare. Men om historieskrivningen kan fler frågor ställas. Varför har Gertruddelen av debatten tenderat att försvinna? Det kvinnor diskuterade överskuggades av frågor som direkt kan relateras till pågående positioneringar i politiken där männen satte agendan. Debatten om äktenskap och relationer mellan könen var svårare att beskriva i svart-vitt. Den vänster-höger-skala som höll på att bli allt tydligare var inte heller det bästa sättet att förstå åsiktsskillnaderna mellan kvinnorna. Då de olika kvinnopolitiska positionerna försvunnit har det inneburit att de frågor som litteraturen om den nya kvinnan bearbetade och debattörerna ville utläsa blivit svårare för eftervärlden att se. Även i Hedéns uppfostrande kritik finns ett inslag som hjälpt till att förpassa kvinnoperspektiv till marginalen. I ”De tigande diktarna” blir ett resultat av angreppet på de etablerade manliga författarna att Hedén med tystnad förbigår den andra stora emancipationsrörelsen i tiden och den litteratur som i dess anda förmedlade bilder av det dåtida och det framtida Sverige.

KVINNORÖRELSE OCH LITTERATUR

För Hedén är det de stora manliga författarna som räknas. I ”De tigande diktarna” nämner han Selma Lagerlöf mest i förbigående. I en senare utgåva av artikeln i samlingen *Eros och Polemos* finns en fotnot där det erinras om att Lagerlöf deltog i en kvinnlig medlingspetition sommaren 1909. Hedén ger då kvinnorna ett visst erkännande och skriver ”ett bevis till de ej så få övriga, att överklassens kvinnor bestodo storstrejkens moraliska prov bättre än männen.”³⁵¹ Han syftar då på en vädjan från

ett trettiotal kvinnor som uppmanat kungen att ingripa i konflikten. Bland undertecknarna fanns förutom rösträttsaktiva bland andra Selma Lagerlöf, Gerda Meyerson och Elsa Beskow. Petitionen avslutades med en vädjan i klassförsoningens tecken: ”Framför allt ökar den bitterheten mellan samhällsklasser, redan förut så stark att den utgör vår största sociala framtidsfara.”³⁵²

Även av Fredrika-Bremer-förbundets tidskrift *Dagny* framgår att kvinnorna inte teg. Den sociala frågan och strejken diskuterades i både artiklar och insändare. I september då den största delen av kraftmätningen var över betonades i en ledare att ingen kunde utnämnas till segrare – alla var förlorare och enbart motsättningar och klasshat hade gynnats av konflikten. En mindre kampanj fördes i *Sydsvenska Dagbladet* där borgerliga kvinnosakskvinnor för mycket ansågs stödja ”strejkgeneraler”. Men kvinnorna inom borgerligheten gav inte efter för kritiken utan drev en samförståndslinje. Kvinnliga Diskussionsklubben i Stockholm höll till exempel ett fullsatt möte. Emilia Broomé inledde med ett anförande: ”Hvad kunna kvinnorna göra i den sociala striden?” Hon avslutade med att mana till inbördes solidaritet för ”ett lyckligt och enigt folk”.

Om solidaritetskänslan klasserna emellan f.n. är svag, så är det kanske kvinnorna gifvet att i någon mån kunna stärka den genom solidaritet de i många afseenden såsom kvinnor känna inbördes. Det har ju inte så sällan visat sig, att denna samkänsla kvinnor emellan förmått ena dem att från skilda klasser och partier samarbeta för gemensamma mål. Det gäller nu att hålla den samkänslan varm och de knutna banden starka.

[...] Kanske vi våga hoppas att en gång se bitterheten och misstron vika; och kanske vi då våga drömma den drömmen, att åtminstone en kommande generation en gång i Sverige skall få se ett lyckligt och enigt folk.³⁵⁴

Trots meningsmotsättningar slutade mötet, efter ett inlägg av Ellen Key, i den försonlighetens ton Emilia Broomé anslagit:

En diskussion vidtog, som delvis antog en mycket hetsig karaktär, men avslutades af ett varmhjärtadt, med entusiastiskt bifall mottaget anförande af Ellen Key, hvilken bortseende från de tvistefrågor som diskussionen hakat upp sig på, pekade på de stora frågor striden gällde – en samhällsutveckling till större social rättvisa, till en högre moral än den, som nu leder såväl arbetsgifvare som arbetare, en ny mänsklighet med mera rättvisa och mera harmoniska förhållanden.³⁵⁵

Mötet antog en resolution som gick ut på ”att arbeta för större förståelse samhällsklasserna emellan och att söka mildra följderna af de strider som icke kunna undvikas”. Att Ellen Key, som nu återvänt till Sverige, valde att ansluta sig en samförståndslinje kan förefalla märkligt men kan ses som ett bevis på styrkan i en tankegemenskap som trots allt fanns mellan kvinnor. Men kvinnorna inom Fredrika-Bremer-förbundet hade inte övergivit all kritik av Key. Det syns i ett senare nummer av *Dagny* då Ellen Kleman anmäler Ellen Keys *Die Frauenbewegung* som just utkommit i sin första upplaga i Tyskland.³⁵⁶

Att vinna konsensus var viktigt för rösträttskvinnorna. Det gällde mellan könen men även mellan kvinnor med så olika åsikter som pacifister och ”kanonkvinnor”. Josefin Rönnbäck, som skildrat rörelsen, framhäver i flera sammanhang rösträttskvinnornas förmåga att samarbeta.³⁵⁷ Kjell Östberg, som beskrivit de stora åsiktsskillnaderna inom rörelsen, avslutar en artikel med att peka på vidden av samverkan och som dess orsak ange kvinnors utestängning från ett fullt medborgarskap.

Att dessa kvinnor kunde samarbeta, till och med i sådana frågor där avståndet var som störst, ger ett hisnande perspektiv på omfattningen av och hållfastheten i kvinnors sammanhållning i Sverige vid denna tid.

Kvinnor från höger till vänster bedömde uppenbarligen värdet av det kvinnliga nätverket som ett medel att ta sig in på den politiska arenan som så stort att de var beredda till samar-

bete med grupper som befann sig på mycket stort ideologiskt, politiskt och klassmässigt avstånd. Det ger på så sätt också en antydning om hur utestängda kvinnorna var i det manligt dominerande samhällets politiska strukturer.³⁵⁸

För kvinnorna handlade det, innan de nått sin rösträtt, om att överhuvudtaget bli fullvärdiga medborgare. Den breda svenska rösträttsrörelsen valde en strategi av samförstånd och förhandlingar. Besvikelsen var stor över de manliga politiska företrädare som beslutade om allmän rösträtt för män 1909. Trots de påtryckningar och försök till splittring kvinnorna utsattes för inom de olika partierna kände många samhörighet och fortsatte sin linje med att brett verka för samförstånd.³⁵⁹

Den linje av att skapa förståelse emellan både samhällsklasserna och könen som den breda kvinnorörelsen verkade för hade ett starkt stöd i kvinnors litterära framställningar. Eva Heggstad har analyserat både de svenska kvinnliga 1880-talsförfattarna och utopiska visioner i kvinnors litteratur från 1850 till 1950. Bilder av män hos 80-talisterna domineras inte av hustyranner och förtryckare utan av män som ser kvinnorna som jämlikar. I de utopiska framställningarna arbetar oftast män och kvinnor tillsammans för ett gott samhälle.³⁶⁰

Selma Lagerlöf som samlande författare

Under kampen för kvinnlig rösträtt blev Selma Lagerlöf allt mer något av ikon för rörelsen. Med *Jerusalem* hade hon givit sitt bidrag till den nya nationalism som växte fram i landet. *Jerusalem* är en bok om samhällsge-

menskaper och dess framtid, men inte i form av en samtidsroman som rör sig i samhällets övre skikt. All oro i tiden: konflikter mellan klasserna, könen, sekulariseringen och den rotlöshet som urbanise-

ringen innebar bearbetas dock i berättelsen. Selma Lagerlöf överbryggar i sin roman motsättningar och skapar en bild av ett samhälle där klass- och könskonflikter harmoniseras och där krafterna riktas mot arbetet för en trygg framtid för alla.³⁶¹

Lagerlöf presenterar en lösning där männens arbete får en närmast transcendental funktion för manlig självidentifikation. Arbetet blir den ”rit” genom vilket livet ges mening. För både arbetsgivare och arbetarrörelsens män fanns det ett intresse av positiva skildringar av arbetets värde. En sådan gjorde Lagerlöf och knöt den till en tradition av hederlighet och samhörighet på en stor gård under god ledning. Den modellen ligger inte långt från Åkerhielms ideal eller von Melsteds, men Lagerlöf målar till skillnad från Åkerhielm inte upp en motsättning mellan grupper. Istället lyfter hon fram det gemensamma målet att värna om de svaga i samhället. Här finns alltså inte, som i Keys och andra vänsterradikalas utopi, å ena sidan en elit, de nya människorna, och å andra sidan grupper som inte borde ges utrymme i samhället.

Liksom i det samtida Sverige ställs i *Jerusalem* sekterism mot det bestående. En religiös tematik utgör ramen för berättelsen men vad som sker är att Lagerlöf omformar religiösa symboler och låter dem omfatta jorden. En scen i romanen kan exemplifiera det. Det handlar om gravar och gravplundring. Gravarna kan förstås som de dödas hem.

När en av svenskarna i kolonin finner sin döda dotters kropp grymt bortslängd tänker han: ”Om detta hade hänt där hemma, fortfor han, så skulle skogen ha gråtit, och bergen ha jämrat sig, men detta är ett obarmhärtigt land” (II, s. 89). När han sedan själv dör av utmattning efter att ha burit den döda är hans sista ord en önskan att låta honom och dottern vila ”under en grön torva”. Lagerlöfs gripande men enkla symbolskapelse fick Levertin att i sin recension i *Svenska Dagbladet* flöda över av entusiasm:

En grön torfva, det är härterötternas längtan efter Sveriges mark, efter den ljufva, friska längtan som vederkvicker äfven de tröttaste och mest förgråtna blickar, daggen, som tindrar i af-

tonsvalkan och i sin oskärade renhet är ett löfte om alltings förnyelse, gräset, som i sitt sus förenar föräldrar och barns minnen. Den gröna torfvan är hela den svenska jordens mikrokosm.³⁶²

Erland Lagerroth har visat hur Selma Lagerlöf använder ett kontrapunktiskt kompositionssätt där ”reflexljus” från naturen får en förstörande effekt som kan ge platser och människor mytiska, kosmiska dimensioner. Naturen och i dess förlängning nationen får en dignitet av religiös art.³⁶³

Lagerlöfs engagemang för nationen är tidstypiskt och hon företräder kvinnorrörelsens syn på samförstånd över klassgränserna, men hennes sätt att inte negativt avgränsa det svenska folket i förhållande till andra, till exempel ortodoxa judar i *Jerusalem*, är värt att betona. Mänskligt liv, som sådant, respekteras och olikheter blir aldrig anledning att avföra människor från gemenskapen.

Lagerlöf fortsatte efter *Jerusalem* 1901–02 sitt arbete för nationens framtid genom att på begäran skriva *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* 1905–06, den läsebok för folkskolan som sammanfogade landets olika delar till en enhet. Dessutom lyckades hon här i intrigens grundstruktur få med en av de äldre emancipationsföreträdarnas hjärtefrågor. Det gällde att förändra männen i riktning mot dygder som ansetts kvinnliga, till exempel känslor och ökad respekt för andra. Under sin resa genom Sverige lär Nils inte bara känna landets geografi och näringar utan han får framförallt en morallektion som heter duga. Han lär sig se djur, natur och medmänniskor ur ett nytt, mer jämlikt perspektiv.

Hela den samförståndslinje som kvinnorrörelsen och litterärt Selma Lagerlöf och många flera kvinnor stod för saknades i Hedéns beskrivning av tillståndet i litteraturen. I nästa led av arbetarrörelsens litteraturkamp, Strindbergsfejden, skulle kvinnors röster som författare helt hamna i bakgrunden då allt ljus riktades mot ett enda stort snille.

STRINDBERGSFEJDEN

Den 29 april 1910 kastade sig August Strindberg in i den litterära debatt som följde på Erik Hedéns ”De tigande diktarna”. Strindberg hade varit tyst under storstrejken och levtt isolerad i Blå Tornet. Han tog till orda med stridsartiklar i *Afton-Tidningen* och *Socialdemokraten*. Det var ifrån början en strid med personliga fiender han skaffat sig bland annat efter *Götiska rummen* och *Svarta fanor*. Trots att det är mycket i Strindbergs åsikter som skiljde sig från socialdemokratins hyllades han framöver på olika sätt. Inte bara den korta tid han hade kvar i livet utan även senare framställdes han som underklassens diktare. Men hur och varför kom Strindberg att spela en så stor roll då litteraturen öppet politiserades?

Björn Meidal, som ur ett kontextuellt perspektiv belyst Strindbergsfejden, börjar med att teckna en bild av Strindberg efter Infernokrisen som en föga trolig kandidat för den hjälteroll han skulle komma att spela för grupper inom socialdemokratin. Strindberg hade flera gånger tagit avstånd från socialismen. Åren 1886–87 avvisade han den därför att den enligt honom alltför mycket liknade kristendomen, hans egen inställning var radikalare. Senare framställde han socialismen som gudsfientlig. Även hans sätt att använda begreppet över- och underklass, som han hämtat från utopisten Quiding, Annie Åkerhielms far, genomgick förändringar.³⁶⁴

Meidal pekar på flera skäl till att Strindberg våren 1910 ansåg tiden mogen för ett angrepp på rivalerna Verner von Heidenstam och Sven Hedin. En Karl XII-renässans ledde till att hyllandet av hjältekonungen institutionaliserades då Karolinska förbundet bildades i april 1910. Bland förbundets grundare fanns både Heidenstam och Hedin. Detta torde ha varit en utlösande faktor för Strindberg, som sedan gammalt hyste stark antipati mot kulturn runt Karl XII. Som i flera historiska frågor följde Strindberg här sin lärofader Anders Fryxell, Eva Fryxells far. Fryxell hade på sin tid mött starkt motstånd då han, i en del av sin svenska historia, omvärderade bilden av hjältekonungen och lyfte fram krigens förödande verkan för de fattiga i landet. Under 1890-talet upplevde Karl XII en

vetenskaplig omvärdering som även då hade en politisk och ideologisk bakgrund.³⁶⁵

Hedéns uppmaning till de tigande diktarna lämnade ordet fritt för Strindberg att träda in. Meidal diskuterar detta och en annan bidragande faktor, som kan ha varit att Heidenstam i samband med firandet av sin 50-årsdag hade gjort några negativa uttalanden om arbetarrörelsen som tagits upp i den socialdemokratiska pressen. Vid Strindbergs egen 60-årsdag hade det Socialdemokratiska ungdomsförbundets hyllningar varit de mest entusiastiska. Ett temanummer om Strindberg 1909 i *Stormklockan* var ett tecken på en önskan att närma diktaren till den egna rörelsen. Flera av de agerande tillhörde en vänsterfalang som just dessa år opponerade mot ett i deras tycke allt för stort samförstånd mellan liberaler och ledningen för det socialdemokratiska partiet.

Genom att knyta till sig Strindberg och göra honom till symbol för kampen stärktes upprorsandan. Den kunde fungera som identifikation för grupper inom partiet. I det svenska litterära livet blev Strindbergsfejden ett sätt att samla radikala intellektuella vars åsikter i många fall var lika antidemokratiska som Strindbergs. Att Strindberg ofta snabbt tog till sig och provokativt förde fram fördomar mot till exempel kvinnor och judar är väl känt, däremot inte hans samhällssyn i stort.

Meidal har belyst detta och de spänningar som fanns mellan Strindberg och socialdemokratin och ställer frågan hur Strindberg kunde accepteras. I förhållande till de anarkistiska, antireligiösa grupperingarna kring *Brand*, med Hinke Bergegren som ledarfigur, skedde aldrig något närmande. Även mellan Branting och Strindberg var misstroendet länge starkt. Inom det Socialdemokratiska ungdomsförbundet fanns dock flera ledande gestalter som var öppna för att förena kristendom och socialism. Viktigast i kretsen var Kata Dahlström, som parallellt med Strindberg genomgick en religiös kris. Meidal tar även fram prästen F. H. Spak, som 1908 anslöt sig till socialdemokratin och i sin agitation främst framförde etiska argument. ”Den nya moral” han förespråkade var en solidaritetsmoral grundad på den kristna broderskapstanken.³⁶⁶

Strindberg trodde inte på parlamentarismen. Han följde liksom under

80-talet Quiding som uttryckt misstro mot den politiska talekonsten och kallade parlamentarismen ett pratmakarsystem.³⁶⁷ När Meidal fortsätter att presentera Strindbergs ideologiska syn finns uppenbara likheter med de tankar som Annie Åkerhielm senare uttryckte i *Antidemokratiska stämningstunder*. Arbetarklassen hade ingen särställning i Strindbergs samhällssyn och han hyste ingen sympati för strejken som vapen. Inte heller idéer om solidaritet och dess betydelse eller idéer om självstyrelse och självhjälp finns i Strindbergs artiklar 1910–1912, konstaterar Meidal. Han hade definitivt lämnat sin ungdoms förkärlek för anarkistiska idéer. Liksom Quiding såg han i sin utopi en styrelse nerifrån och upp men samtidigt en utarbetad administration. Men då Quiding dedicerade ett av sina verk till Bismarck och tackade för ”det politiska pratets och anarkins undertryckande” inser man problemen med denna utopi, skriver Meidal.³⁶⁸

Nationalinsamling och fackeltåg

Inte bara Strindbergs egna artiklar syntes i pressen. Tankar på en insamling för Strindberg hade funnits tidigare men förverkligades nu. En kommitté tillsattes där litteraturkritiken representerades av John Landquist med *Dagens Nyheter* som forum. Bland författarna märktes Ludvig Norström och Marika Stiernstedt. Den stridbare redaktören för den populära veckotidningen *Säningsmannen*, Johan Lindström Saxon, och hans gode vän Fredrik Ström var andra nyckelpersoner i kommittén.³⁶⁹ Den 6 april 1911 gick man ut med ett upprop som undertecknades av 217 offentliga personer. För att uppmärksamma Strindberg ordnades bland annat en utställning och på hans födelsedag arrangerades en soaré kring hans texter.

Mottagandet av Strindbergskommitténs aktiviteter speglade tydligt olika gruppers, personers och tidningars inställningar och intressen vid denna tid, konstaterar Meidal. De konservativa var emot, de socialdemokratiska blev alltmer reservationslösa för, medan den liberala pressen intog olika attityder. Positionerna polariserades allt mer och även

framstående kvinnor som Marika Stiernstedt, Anna Branting och Elin Wägner gjorde uttalanden för att försöka ändra bilden av Strindbergs kvinnoosyn.³⁷⁰ Fredrik Böök angrep insamlingen i mars 1912 och hävdade att den misslyckats. Stödet kom inte från folket utan från ”intima Strindbergbeundrare, från de konstintresserade rikmännen, från de berömda målarne, från de radikala öfverklassarne”. Han betonade Strindbergs individualism och förde fram författare som Lagerlöf, Fröding, Rydberg och Heidenstam som mer folkliga än Strindberg. Från insamlingen svarade man med att redovisa beräkningar om cirka fyrtio tusen bidragsgivare.³⁷¹

Meidal analyserar Erik Hedéns allt mer entusiastiska hyllningar av Strindberg och visar hur kritikern jämför socialdemokratien och Strindberg. Hedén använde för bägge ett symbolspråk med rötter i antiken och nordisk mytologi; den fjättrade Prometheus, den fångne Lokes befrielse. I likhet med folket hade Strindberg väntat 30 år på erkännande. Hedén betonar Strindbergs ärlighet och hans totala brist på anpassning efter opinionsstämningar. Även Landquist ger prov på högstämmd retorik då han i en stor artikel i *Dagens Nyheter* skriver om den ”ursvenska kärnan” i Strindbergs väsen.³⁷²

Många kvinnor som befann sig i de radikala vänsterkretsarna agerade för Strindberg. Anna Lindhagens porträtt i *Morgonbris* majnummer 1911 är ett exempel. Det publicerades med uppmaningen till de socialdemokratiska kvinnorna att teckna sig på Strindbergsuppropet och ge ett bidrag. Även om de bara kunde ge ett par ören. Det framställdes som en viktig handling i sig och ett uttryck för ”att också det svenska folket skall veta att giva folkets författare sitt Nobelpris”. Strindberg är en stormvind och hans intensitet ”ett adelsmärke för själar”. Han har levt sig in i folkets liv. Han är det svenska språkets herre och hans meningar till uppror betonas som ”heliga som bibelord” för ”ungdom, som tror sig kallad att förändra en värld”.

Hur behandlar då Anna Lindhagen hans kvinnoosyn? För att stärka saken citerar hon en hårt prövad ”proletärkvinnas ord”. ”Denna kvinna har känt en känsla av kamp, strid och hänförelse för att kunna få gå ut och tala till

sina likar, säga dem att vi ock äro människor' när hon läst Strindberg."³⁷³

Strindbergs aktiva motstånd mot emanciperade kvinnor nämns inte direkt utan formuleras istället som att han gått igenom "skärseld och helvete" och då känt ett så stort hat "att det icke alltid blir rättrådigt". Sättet att i det närmaste med tystnad förbigå innehållet i sådant man inte instämmer i blir en del av en sopa-under-mattan-teknik. Lojaliteten mot de radikala som folkets talesmän visar sig innebära att Anna Lindhagen inte bara undvek Strindbergs kvinnosyn utan även en kritisk granskning av till exempel hans judehat och antidemokratiska samhällssyn.

Kvinnorna inom den vänster, som hade en extrem individualism som en minsta gemensam nämnare, förväntades definitivt inte agera som "fria intellektuella". Men samtidigt kan det ha varit just föreställningen om fria intellektuella som kom dem att stå solidariska med de radikala männen i debatten om Strindberg. De hade en roll att spela, på sin planhalva, bland kvinnorna.

Den roll de manliga debattörerna och kritikerna fick tillfälle att spela var mer glansfull. När Hedén använde sin språkliga makt och symboliskt framställde Strindberg och arbetarrörelsen som "den fjättrade Prometheus" placerade han sig själv, som kritiker och intellektuell, i rollen som kungamakare. Den yttersta makten blir att skapa en position där de intellektuella radikalerna kunde tala för folket.

Om Hedén var den som bäst lyckades formulera de nya myterna kring Strindberg var Fredrik Ström den som med en grövre retorik och enorm energi kastade sig in i de rent politiska sammanhangen. Han har själv utförligt sett till att ge sin bild av skeendet i sina mycket omfattande memoarer. Där skymtar även de starka reaktioner kampanjen för Strindberg väckte hos Ellen Key.³⁷⁴

Vad innebar det egentligen när flera av radikalerna inom vänstern ersatte Ellen Key med den store författaren Strindberg som sin främsta förebild? För det första byttes en kvinna mot en man. För det andra byttes Key, vars idéer hade pretentioner att omfatta en hel livsåskådning, mot Strindberg vars ibland inkorrekta åsikter kunde avfärdas med att han var ett geni. Hans storhet kunde hävdas på språkliga, stilistiska,

så kallade estetiska, grunder. Föreställningar om Strindbergs storhet och geni förstärktes och gavs mytiska dimensioner. Det blev en idealisering av en handlingskraftig, upprorisk maskulinitet.

Strindberg var känd som en oförsonlig motståndare till kvinnors emancipation och han hade åren före storstrejken gått till förnyad offensiv på ett nytt sätt som underminerade kvinnor som var aktiva i samhällsdebatten. Det var något som kvinnorna inom vänstern valde att bortse från då det nu gällde att samarbeta med männen i politiken. Det bidrog till att stärka den idealisering av en kraftfull maskulinitet som florerade inom olika radikala riktningar och som nu skall problematiseras.

HEROISERING AV EN MILITANT AV MASKULINITET

Könsidentitet och nationell identitet blev allt viktigare då individer sökte rötter och trygghet i en tid av sekularisering och stora förändringar. Frågan om nationell identitet har inom forskningen framställts som polariserad. Höger och vänster har ställts mot varandra som tydliga alternativ. I omtolkningar som nu börjat komma finns en tendens att istället lyfta fram likheter mellan riktningar inom politiken, då man anser att skillnader tidigare förstärkts av historieskrivningen.

Maktrelationer mellan könen och hur könsidentitet konstrueras blir särskilt tydliga då maskuliniteten och dess förändringar används i kampen om nationen. Om ett konfliktperspektiv mellan män framhävs i den dominerande historieskrivningen är förhållandet vad gäller framställningar av kvinnors deltagande ett annat. Kvinnors insatser och ställningstaganden när den nationella identiteten utformades, både reellt och symboliskt, är närmast uttraderade. Varför?

Kring 1900 genomgick den moderna maskuliniteten en kris. George L. Mosse har beskrivit hur en modern stereotyp maskulinitet växte fram i västerlandet från slutet av 1700-talet. De ideal borgerligheten då skapade innebar bland annat en ny betoning av det yttre och ett samband mel-

lan skönhet och inre moraliska kvalitéer. Fysisk träning, gymnastik och konst bidrog till att framhäva en viss typ av manlig kropp som norm. En kontrollerad önskvärd manlighet förknippades med dygder som mod, viljestyrka och återhållsamhet. Idealet för manlighet som då skapades gav känsla av ordning och framåtskridande och ställdes mot det annorlunda, andra raser och det icke-manliga. Det var en av grunderna i det nationsbygge som pågick under 1800-talet.³⁷⁵

De ideal för maskulinitet som etablerats under 1800-talet utmanades kring sekelskiftet 1900 av kvinnor som krävde emancipation, och av män och kvinnor som prövade traditionella könsgränser. Genom rättegången mot Oscar Wilde blev till exempel en identitet som homosexuell synlig i offentligheten. Som svar på den identitetskris som utlöstes av opponenter från olika håll kom den moderna maskuliniteten att återupprättas genom att starkt profileras mot det avvikande. Det skedde inom både den politiska vänstern och högern. Det är lätt att se likheter mellan hur den ideale mannen framställs i nationalistiska, socialistiska och nationalsocialistiska framställningar. Krigaren utgör klimax på den moderna föreställningen om manlighet. Idéer om mod, offer och kamratskap förstärks. Kriget omges med en anda av äventyr. På slagfältet kan män offra sig för sin nation. ”Chansen att skapa en ny man som alternativ till den normativa maskuliniteten hade misslyckats” skriver Mosse.³⁷⁶

Jag vill visa på betydelsen av en heroisering av en militant maskulinitet även i Sverige. Den bör då förstås i relation till kvinnors ökade synlighet i offentligheten. I litteraturen och politiken i Sverige pågick en kamp om att förknippas med en handlingskraftig manlighet. Strindbergsfejden kan ses som ett uttryck för den strid som pågick mellan grupper av män då maskuliniteten var stadd i förändring. När män både till höger och vänster tävlade om att utmåla sina politiska positioner som manliga och kraftfulla förenades de könspolitiskt. De har inte setts som en grupp med ett gemensamt intresse. Det konfliktperspektiv i genusrelationerna som blev allt mer uppenbart med kvinnors krav på röst i politiken har i historieskrivningen överskuggats av männens höger- och vänsterkamp.

Maskulinitetsforskaren Robert Connell har betonat att intressege-

menskap mellan män är ett strukturellt faktum. Forskningen om maskulinitetens historia har gått från att visa hur manlighetens kulturella normer ser ut och förändras till att studera de institutioner som bär upp normerna. En kamp om hegemonisk maskulinitet förs mot det icke-manliga, till exempel kvinnor och homosexuella män, men det är även en kamp mellan män:

Att lägga märke till skillnader mellan olika maskuliniteter är inte tillräckligt. Vi måste även se *relationerna* mellan de olika formerna av maskulinitet: relationer bestående av allianser, dominans och underordning. Dessa relationer skapas genom praktiker som utesluter och innefattar, som trakasserar, exploaterar osv.³⁷⁷

Litteraturen kan i kampen om nationen ses som en central praktik. Uteslutningen av kvinnor bland "De tigande diktarna" och valet av Strindberg som symbol lade grunden för en självbild för arbetarrörelsen som förstärkte maskuliniteten och ett konfliktperspektiv.

För att kunna problematisera kultur- och litteratursynen inom den radikala vänstern och högern ytterligare vill jag fortsätta att följa George L. Mosse och hans sätt att närma sig det moderna Europas historia. Mosse har varit pionjär för nya sätt att förstå nationalismens, fascismens, nazismens och manlighetens utveckling under 1900-talet. I några tidiga verk behandlade Mosse religiösa trosföreställningars beroende av yttre händelser. Han betonade senare betydelsen av myter och symboler i modern masspolitik. Med början under franska revolutionen följer han hur politiken får drag av religion som uttrycks på sätt som får liturgiska funktioner vid massmöten, till exempel i form av eld, flaggor och sånger. Det handlar om att väcka känslor genom en nationell självdyrkan. En sådan nådde en höjdpunkt under nazismen, men likartade uttryck och symboler finns som inslag i alla nationers självbilder.³⁷⁸

Genom att analysera nationalismen som ett trossystem kom Mosse att förstå fascism som en form av nationalistisk revolution med en egen

ideologi och egna mål. Att enbart använda begreppet revolution som uttryck för riktningar inom socialism, kommunism och anarkism leder fel. En revolution från den politiska högern är lika möjlig om man som Mosse definierar revolution som ett kraftfullt omdanade av samhället i ljuset av en frammanad utopi.

För Mosse är värderingar, föreställningar och världsbild hos dem som agerar i historiska processer centrala. Han förstår de myter som folk lever på som navet i den dynamik fascismen utvecklade. Mosse skriver, i inledningen till *The Fascist Revolution*, att genom att förstå fascismen som en kulturell rörelse ser man den som fascisterna själva och deras anhängare såg den. Han fortsätter:

Culture in our case must not be narrowly defined as a history of ideas, or confined to popular culture, but instead understood as dealing with life seen as a whole – a totality, as indeed the fascist movement sought to define itself. Cultural history centers above all upon the perceptions of men and women, and how these are shaped and enlisted in politics at a particular place and time.

Mosse såg i sina pionjärstudier fascismen som en revolt mot positivismen. Fascisterna tog avstånd från dekadansen och utlovade nationell pånyttfödelse. En svårighet Mosse beskriver när det gäller att analysera fascismen är hur den irrationella rationalitet som präglade rörelserna skulle kunna begripliggöras. Genom att konstruera myter och använda iscensättningar som inkluderade massan vann man anhängare. Det gällde att väcka känslor. Rikligt med grepp lånades från kristna ritualer, till exempel en gemensam bekännelse som skapade delaktighet, och utnämmandet av egna martyrer. Mosse betonar att fascismen inte nödvändigtvis behövde vara rasistisk. Den anknöt till antisemitismen i Central- och Östeuropa men till exempel inte i Italien och Spanien.³⁷⁹

Kultur- och människosyn inom den radikala vänstern

Två avhandlingar har givit nya perspektiv på utvecklingen inom den tidiga arbetarrörelsen i Sverige. Per Sundgren har undersökt kultursynen och Håkan Blomqvist har tecknat något han kallar ”den socialistiska vithetens idéhistoria”.

Blomqvist har inspirerats av studier av arbetarrörelsen i andra länder, som under inflytande av postkoloniala studier undersökt hur idéer om ras fungerar i samband med nationella föreställda och förhandlade gemenskaper.³⁸⁰ Blomqvist undersöker hur arbetarrörelsen ”konfronterade och bearbetade idématerial ur den borgerliga dominansen för sina egna politiska syften och världsbilder”. Han använder Kosellecks begreppsanalytiska förståelse då han visar på en strid där olika sociala aktörer tolkade centrala begrepp i sin egen riktning. Blomqvist har funnit att ”socialdemokratin generellt tog ställning mot antisemitism och för lika rättigheter” men han har framförallt klarlagt den idélinje som inte gjorde det. Där betonades arbetarrörelsen som nationell kulturbärare.³⁸¹

De ledande inom det Socialdemokratiska ungdomsförbundet, till exempel Fredrik Ström, och dess förste ordförande Ossiannilsson framställde det arbetande folket som ”det egentliga Sverige” – de svenskar som borde ha den politiska makten och besitta landets rikedomar. I förbundets organ *Fram* var en fosterländsk retorik den vanligaste argumentationslinjen. Det gällde att överta begreppen ”fosterlandet” och ”fosterlandskärlek” från högern. Inte minst i lyriken syns hur ungdomsförbundet framställdes som ”en stridsberedd klasskampshär i spetsen för nationens erövring”. Överklassen var en ockupant som skulle besegras och emigrationen var en åderlåtning av folkets vikingablod. Den internationalism som fanns i socialismens idéarv ansågs inte utesluta en ”sund patriotism” utan den senare var en förutsättning för den förra. Fredrik Ström gav i en hyllning till Engelbrekt denna egenart egenskaper som mod, seghet och upprorisk frihetslängtan. Blomqvist anser att ”den fosterländskt anstrukna tonen i kulturagitationen” bör uppmärksammas.³⁸²

Mycket i agitationen för Strindberg har en nationell grund. När Anna

Lindhagen uppmanade de socialdemokratiska kvinnorna att teckna sig på Strindbergsuppropet var det med uttrycket ”att också det svenska folket skall veta att giva folkets författare sitt Nobelpris”. Här används alltså åter förståelsen att det är arbetarna som är det egentliga folket. När John Landquist skriver om den ”ursvenska kärnan” i Strindbergs väsen innebär det att samma manliga kvalitéer som de Ström tillskrev Engelbrekt aktualiseras.

Blomqvist placerar idén om nationen, som folket, i två traditioner – upplysningens eller romantikens, där upplysningstraditionen, den civiska, utgår från folket i egenskap av medborgare och den romantiska framhäver etnos, härstamning och kultur. Båda kunde användas emancipatoriskt men även för att försvåra en demokratisk utveckling. Inom liberalismen och den tidigaste arbetarrörelsen utgick man från en nationstanke med grund i upplysningsarvet.³⁸³ Kring sekelskiftet ändrades situationen:

Den ökande kraften i särartsnationalismen trängde sig därmed på i alla läger och omstöpte deras sätt att formulera sig. Den konservativa nationalismen som den uttrycktes av den svenska unghögern efter sekelskiftet och den socialdemokratiska nationsidén befann sig därmed inom ”samma universum” på diskursiv nivå. [...] Diskursers gemensamma universa är inte detsamma som social och politisk gemenskap.³⁸⁴

Blomqvist visar på kraften i ett gemensamt särartstänkande hos radikala höger- och vänstermän men han pekar inte på det gemensamma resultatet vad gäller könsidentitet. En militarisering av maskuliniteten sker på båda sidor.

Per Sundgren går emot mycket av tidigare forskning i sin studie av arbetarrörelsen och kulturen. Han kritiserar tendenser att överbetona skillnaden mellan borgerlighet och arbetarrörelse och bortse från det som förenar. Hans övergripande fråga är om det inom arbetarrörelsen och dess folkbildning funnits en ambition att verkligen utmana en borgerlig kulturell hegemoni. Svaret blir:

I allt väsentligt delade man det etablerade samhällets syn på vad som var god och dålig kultur. Den i samhället rådande estetiska värdeskalen ifrågasattes inte. De institutioner som byggts upp av arbetarrörelsen skulle fyllas med samma innehåll som samhällets etablerade kulturinstitutioner.³⁸⁵

Han betonar även att inställningen till populär eller ”låg” kultur var särskilt hård inom arbetarrörelsens folkbildning där akademiker som företrädde en bildningsidealism hade en stark ställning. Även inom de radikala riktningarna frilägger Sundgren samma motstånd mot dålig litteratur. Ju längre ut på vänsterskalan man kommer desto mer liknar de i förakt för massan och dess smak de radikala till höger i politiken. Den ”röda kultur” som företrädde av personer som Zeth Höglund och Ture Nerman var ”en produkt av en intellektuell elit som såg som sin uppgift att uppfostra arbetarklassen”. Den högspända bildningsidealism de ger uttryck för i kampen för framtiden påminner om Ellen Keys sätt att argumentera. De, liksom hon, placerar sig därmed på scenen och främjar så sina egna intressen.

Även Per Sundgren saknar ett genusperspektiv på de förlopp och riktningar inom arbetarrörelsen han skildrar. I kapitlet ”Klasskampsbildning” beskriver Sundgren hur vänstersocialisterna allt mer befolkar en egen mytisk värld med martyrer på ett sätt som överensstämmer med Mosses beskrivning av ett återbruk av kristna grepp. Men, skriver Sundgren, ”[d]et är uppenbarligen den stränge och straffande fadern, som är det kommunistiska idealet, inte den milde och förlåtande sonen”. Här ligger en jämförelse med de ideal många kvinnor förde fram nära till hands. De önskade sprida ett Kristusideal av mildhet.

Inom arbetarrörelsens unga led visar Sundgren hur en stark heroism används för att inspirera till handling:

I Nietzsches övermänniska, Vilhelm Ekelunds antika ideal och Jack Londons vildmarsberättelser fick denna heroism ett filosofiskt och litterärt understöd som starkt påverkade tidens arbetar-

rörelse. Inte minst kan den avlyssnas i tidens kampdiktning.³⁸⁷

De tre författare som Sundgren här nämner heroiserar maskulinitet. Förutom att alla tre heroerna kan förstås som ensamma individualister innehåller de som ideal intressanta spänningar. George Mosse anser att då nationalismen byggdes upp i olika länder runt om i Europa var sexualiteten en underliggande kraft. I *Nationalism and Sexuality* analyserar Mosse främst förhållandena i Tyskland. Den krets i Berlin kring nyromantikern Stefan George han beskriver skapade en antikinspirerad homoerotisk kult kring den unga manskroppen.³⁸⁸ I Vilhelm Ekelunds antika ideal finns en likartad ton. Den av Brandes beundrade Nietzsches övermänniska var en aristokratisk individualist som tog avstånd från svaghet som förknippades med kvinnlighet. Jack Londons återgång till vildmarken kan även den ses som en flyktväg från de krav kvinnor ställde på ett förändrat mansideal. Dessa mansheroer kan inte bara tolkas som identifikationsobjekt för en maskulinitet som distanserar sig från det som förstås som kvinnlighet. Den nya maskuliniteten handlade även om olika sätt att förhålla sig till män som stämplades som avvikande.

Två män aktiva inom litteraturen skall få exemplifiera hur nya ideal för maskulinitet tävlade om företräde inom vänstern vid denna tid. En konfrontation mellan de radikala antagonisterna Bengt Lidforss och Karl Gustaf Ossiannilsson blottlägger hur en äldre bohembetonad dekadans möter nya krav på renhet. Det var mycket som förenade dem, till exempel en stark kristendomskritik, men viktigast i detta sammanhang är att de utvecklar en exkluderande elitistisk människosyn i olika riktningar. För bohemen Lidforss ledde det till rasism och antisemitism, för Ossiannilsson till en våldsinriktad nationalism på högerkanten, det vill säga fascism. Ossiannilssons utveckling kan jämföras med Annie Åkerhielms.

Bengt Lidforss, professorson från Lund, blev själv professor i botanik men är mest känd som omstridd litteraturkritiker och socialdemokrat. Han hade egna upplevelser av 1880-talsradikalismen då han levde i bohemkretsar. I Berlin på Zum schwartzen Ferkel mötte han Strindberg som han beundrade. Hans naturvetenskapliga inriktning, som ansågs

som den nya tidens filosofi, gav honom status och han blev ledare inom den radikala studentkåren i Lund och Den Unge Gubben (DUG). Det senare var en slags motsvarighet till Verdandi i Uppsala. Han var även en viktig person bland de skånska författare, som ibland fått gå under beteckningen Lundabohemerna. Han stod särskilt nära Ola Hansson och Vilhelm Ekelund.

Lennart Leopold har gått igenom hur bilden av Lidforss växlat med intresset hos dem som tecknat hans gärning.³⁸⁹ Lidforss var en karismatisk talare och hans föredrag drog alltid stora åhörarskaror. Han var invecklad i ett antal fejder och inte rädd för att provocera, snarare vad det den metod han, liksom tidigare Strindberg och Key, använde. Sina visioner av den nya socialistiska människan grundade han i dess höjande genom stor konst och en dyrkan av skönhet. Lidforss omfattade, liksom Key, en syn på könen som komplementära. Han var ”utan tvekan rasist” skriver Leopold, som dock ändå verkar vilja tona ner det antisemitiska hos Lidforss.³⁹⁰

Lidforss skrev närmare åtta hundra artiklar, de flesta som medarbetare i den i Malmö utgivna socialdemokratiska dagstidningen *Arbetet*. Han behandlade där både naturvetenskapliga ämnen och litteratur. Leopold betecknar mycket av det han skrev som kulturkritik där Lidforss populariserade naturvetenskap och diskuterade livsåskådnings- och samhällsfrågor. I den forskning som finns om hans inriktning som litteraturkritiker råder oenighet. Flera har bedömt honom som apolitisk. Han visade sympatier både för symbolism och dekadenta drag hos de ofta unga författare han förde fram.

Ossiannilsson studerade i Lund och värvades 1902 av Fabian Månsson som medlem i den socialdemokratiska ungdomsklubben i Malmö. Där blev han snabbt populär genom de medryckande kampdikter han skrev. Mayre Lehtilä-Olsson, som behandlat Ossiannilsson och arbetarrörelsen, har undersökt hur han med de värderingar som framfördes i hans dikter kunde bli ”den unge svenske folk- och arbetarskalden”. Lehtilä-Olsson karakteriserar idéinnehållet på följande sätt:

Extrem hjältedyrkan, antidemokratism och imperialism i förening med antiintellektualistisk handlingskult, vilken utmynnar

i dyrkan av all brutal kraftutveckling – det är den ideologiska kvintessensen i Ossiannilssons tre första diktsamlingar.³⁹¹

Ossiannilsson hade kontakt med Ellen Key och det var en individualism och viljekult i nietzscheansk anda han till skillnad från Key utvecklade mot en militant nationalism. Lehtilä-Olsson visar hur nära hans idéer ligger de som drevs av den nya högerens främste representant i tiden, Rudolf Kjellén. Ossiannilsson blev slutligen en av de ledande inom det svenska nationalsocialistiska lägret.³⁹²

I besvikelse över att möta motstånd inom arbetarrörelsen utgav Ossiannilsson 1908 nyckelromanen *Barbarskogen*. Det var en uppgörelse i en stil som kan jämföras med Strindbergs *Svarta fanor* där den liberala, judiska kultureliten och Ellen Key blev föremål för hätska personangrepp. För Ossiannilsson var Lidforss den främsta måltavlan. Han och hans krets framställdes som ett "veterankotteri", en "bohemeklick" som skadade samhällsmoralen. I *Barbarskogen* är hjältens syn på arbetarna först att de är "kroppsarbetets glada barn" som det är hans mission att leda. Men den besvikelse han upplever då hans förhoppningar grusas leder till ett förakt för massan, "barbarerna". Men slutet av romanen kan läsas som öppet då "överklassbarnet" ändå ansluter sig till ett passerande första majtåg. Det gjorde att två vänsterkritiker, Erik Hedén och Fredrik Ström, kunde fortsätta att ge Ossiannilsson sitt stöd.³⁹³

Lehtilä-Olsson anser att de ideologiska skillnaderna mellan Lidforss och Ossiannilsson inte var så avgörande för konfrontationen dem emellan. Det rörde sig mer om en maktkamp inom de områden där de var engagerade. Det är antagligen delvis rätt men ur ett genusperspektiv finns det mycket intressanta skillnader. Ossiannilsson var en renlevnadsman som värnade den traditionella familjen.³⁹⁴ Lidforss var långt ifrån en renlevnadsman och Leopold vill dra fram hans syfilis och hans bisexualitet eller homosexualitet som viktigt för hans intresse för dekadanslitteraturen. Det homoerotiska var ett tydligt inslag i hans kretsar.³⁹⁵

Ossiannilssons kamp mot Lidforss var en offensiv attack på en maskulinitet som bejakade driftlivet. Han var lika radikal ifråga om manlig

renhet som Annie Åkerhielm var vad gällde kvinnlig trohet och plikt. En frisläppt sexualitet ansågs hota familjen och samhället. Då den nya vetenskapen, sexologin, identifierade samkönade relationer som avvikelser blev de samtidigt möjliga att formulera som identiteter. Både de som prövade dessa identiteter och de som tog avstånd från dem berördes. Frågan om att bekänna eller förneka en heterosexuell identitet var något som angick alla.³⁹⁶ I en översikt över forskningen om skapandet av manlig homosexuell identitet betonar Arne Nilsson hur viktigt det blev för ”riktiga karlar” att visa att de inte var ”såna”. Begreppen homo- och heterosexuallitet myntades ungefär samtidigt och i queerforskningen problematiseras den form heteronormativiteten tog kring sekelskiftet 1900.³⁹⁷

Ossiannilssons kamp för renhet innebar inte att han ville återgå till det gamla. Den nya moral och människa han utmålar pekar framåt. Varken han eller Annie Åkerhielm representerar ett tillbakablickande. Deras tilltro till att det behövdes en kraftfull manlig auktoritet för att förändra samhället och ta itu med omoralen ledde dem bägge slutligen till att hylla Hitler. Men paradoxalt nog hade den maskulinitet som var idealet inom nationalsocialismen mycket starka homoerotiska drag.

Antisemitism och manlighet i Sverige

Könsidentitet och nationell identitet kunde båda konstrueras på likartat vis. De definierades mot de andra, de avvikande. En militant maskulinitet kunde inte bara profileras mot homosexualitet. Antisemitismen bredde ut sig. De senaste åren har det kommit flera bidrag till forskningen som avtäckar tidigare inte problematiserade områden av svensk historia. Per Gedin har i sin bok om familjen Bonnier, *Litteraturens örtagårdsmästare*, visat på den balansgång de framgångsrika förläggarna hela tiden fick gå. Den antisemitism de många gånger mötte även från författare de förlade är häpnadsväckande.

I *En jude är en jude är en jude... Representationer av ”juden” i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, banade historikern Lars M. Andersson

vägen för en uppgörelse med kulturetablissemangets medverkan då antisemitismen aktiverades i det svenska samhället. Skämtpressen hade stor spridning och där medverkade både framstående författare och illustratörer. Mest kända är Albert Engströms *Strix* och Hasse Z:s *Söndags-Nisse*. Tidningarna var knutna till olika politiska läger och inom arbetarpressen fanns *Karbasen*.³⁹⁸

Andersson beskriver hur man inom olika vetenskapliga områden tonat ner eller mörklagt vissa sidor då förgrundsgestalter behandlats. Han tar upp det som ett ”biografiskt dilemma” där man inte minst vad gäller författare sysslat med att förneka, bagatellisera, trivialisera för att ärerädda sina forskningsobjekt.³⁹⁹

Med Zygmunt Bauman förklarar Andersson hur judarna blir ”föremål för två varandra motsägande klassfiendskaper”:

Judarna fångades, hävdar Bauman, på detta sätt ”i den våldsamaste historiska konflikten: den mellan den premoderna världen och den framåtskridande moderniteten”. Modernitetens första inverkan på judarnas situation var ”att de valdes ut som *den främsta måltavlan för det antimoderna motståndet*”. Den hätskaste antisemitismen i det tidiga industrisamhället ”var sammanbunden med antikapitalismen i dess förkapitalistiska version” och syftade till att vända utvecklingen, återställa den gamla ordningen. Genom att koppla samman kapitalismen med ”juden” kunde tidiga socialister som Charles Fourier, Pierre Joseph Proudhon och Alphonse Toussenel överföra ”judens” negativa laddning på kapitalismen och fördöma den ”som på en och samma gång främmande, onaturlig och skadlig, farlig och etiskt motbjudande.”⁴⁰⁰

Inom den svenska vänster som engagerade sig för Strindberg fanns flera än de som redan nämnts som senare allt mer tydligt kom att uttrycka rasistiska och antisemitiska åsikter. Saxons värnande om landsbygden var klart antimodernt. Storstaden utmålades som ett hot mot den hög-

blonda nordiska rasen som befolkade landsbygden. En hel del av förfallet i städerna, till exempel den moderna konstens utveckling, skyllde Saxon på judarna.⁴⁰¹ Även inom högern fanns män som i kampen om nationen önskade framställa sig och sitt alternativ som manligt och kraftfullt. Ung-högern, som ryckte fram som alternativ till vänsterradikalismen, hämtade sina idéer från filosofen Vitalis Norström och statsvetaren Rudolf Kjellén. Norström syn på könnens placering i nationen skall nu skisseras. Kjelléns folkhemsalternativ kommer att diskuteras i kapitlets avslutning då de bilder av nationen som tävlade om inflytande diskuteras samlat.

En manlig högeroffensiv

Den nya högerns kulturteoretiker var Vitalis Norström, kring sekelskiftet en av landets ledande kulturdebattörer, och han gick, som framgått, till angrepp mot Key och andra kulturradikaler. Själv betecknade han det som en kamp mot "det moderna", men även Norström stod för en modernisering, och det av filosofin. Utifrån "förnuftets grund" utvecklade han den tidigare dominerande boströmianismen och en idealistisk kristen tradition. Mats Persson, som presenterat Norströms filosofi och som jag följer i min framställning, gör troligt att det låg strategiska skäl bakom att han inte lika hårt som Kjellén gick till angrepp mot liberalismen. Även om Norströms kvinnosyn var komplementär skiner ett kvinnoförakt inte lika tydligt igenom hos honom som hos Kjellén.⁴⁰²

Norström företräder i sin uppmärksammade skrift *Masskultur* 1901 ett brett kulturbegrepp som innebär att konsten egentligen inte innehåller "annat än världsåskådningens symboler".⁴⁰³ Norströms krav på en moralfilosofisk grundläggning innebar att etiken måste kunna motivera den enskildes tillvaro och handlingar och det är där han, som Persson visar, angriper radikalismen.

Ett för radikalismen typiskt och konsekvent sätt att försöka lösa dessa problem är den skönhetskult för vilken Ellen Key är en

tydlig exponent. Norström menar att denna kan ses som en subkategori till lycko- och njutningsfilosofin, med sitt omnämnande av ”den moderna dekadensskolan” gör han klart att han anser att inte heller denna kan lösa problemet. Med skönheten som högsta livsvärde leds man till en tom formalism och en individualism som upplöser alla sociala enheter. Norström menar att inte ens konsten kan gå förbi motsatsen mellan gott och ont samt att dess rätta roll är en tolkning av livets mening. Norström intar här en klassiskt konservativ ståndpunkt och menar att konstens form måste underordnas dess innehåll, först genom en förening med etisk vilja och religiös tro blir fantasin objektiv.⁴⁰⁴

Mot Key riktade Norström anklagelsen att företräda ”en exklusiv överklassmoral” och han menade att den ”goda smak” hon pläderade för berodde helt av naturens gåvor och den enskildes ekonomiska situation. Det är inte något ”de många” kan få del av utan gränsen för god smak kommer hela tiden att ändras av ”de få”. Persson sammanfattar även Norströms kritik av Keys Eroslära:

Keys förhoppningar om köns kärlekens sociala sida lider av samma problem. Denna kan binda samman människor, men oftare verkar den söndrande genom konkurrens och urval. Köns kärleken är bland de minst sociala krafterna, och människan kan bli social endast genom att begränsa, eller i extrema fall uppge den. Norström frågar retoriskt hur detta går ihop med Ellen Keys stöd för socialismen.

Norströms slutsats blir att etiken inte kan ha något estetisk hos sig. Det estetiska lemlästar livsvärdena och blodförgiftar etiken. Plikten är det som gör livet människovärdigt och pliktuppfyllelse är det enda som kan fordras av en människa, ty detta står i varje människas makt. Lycka och skönhet gör ingen god och är ett djupt orättfärdigt och människofientligt mått på värdighet och moral.⁴⁰⁵

Den stränga pliktmedvetenhet som skymtat hos Alma Cleve och uttalats av Annie Åkerhielm har alltså en motsvarighet hos idealismens filosofiska förnyare Norström som hänvisar till Kants idéer om den moraliska plikten och kristendomens lära om den osjälviska kärleken.

I sin analys i *Masskultur* utgår Norström från hur arbetet i stads- och industrisamhället utarmats, blivit opersonligt och inriktat på massproduktion av varor. I mekaniserad produktion förlorar arbetet sitt sammanhang med en helhet. Norströms idéer överensstämmer i detta sammanhang med samtida samhällstänkare som Werner Sombart, Rudolf Eucken och Georg Simmel. Norström ser problemet som avsaknaden av ”ett kvalitativt mått på arbetets värde”. När kulturen saknar inre enhet och en gemensam världsåskådning går det inte att kvalitativt mäta vare sig gott och ont eller fult och skönt. ”Själlöst” arbete leder till njutningsökande på fritiden där fantasin skapar ett innehåll i en tomhet. Masskulturen företer därför, enligt Norström, en svängning mellan mekaniskt arbete och sinnlig njutning.⁴⁰⁶ En tilltagande tomhet botas med fler varor, fler böcker, fler resor och denna livsstegring kallar Norström med Eucken esteticism. Mot detta sätter Norström en existentiell kamp och fördjupning, sin ”förnuftskamp”. Han för fram Nietzsches livskamp som förebildlig och menar att kulturkrisen i tiden var så djup att den antingen kunde leda till vanvett, som i fallet Nietzsche, eller förnuft.

Norströms eget förnuft ledde honom dock att främst blicka bakåt mot personliga patriarkala förhållanden som han ansåg hotades av intressegrupperingar. I *Masskultur* skriver han:

Har vår sociala fråga, denna nutidens dominerande grundfråga, någon djupare innebörd än att röra sig om ett människoförhållande, som urartas från personligt till opersonligt, och om nödvändigheten att återföra detta förhållande till personlig karaktär igen. (s. 15)

Norström såg socialismen som tidens antikrist då den enligt honom ”kränker såväl kulturens fria mänsklighet som samhällets organiska natur” (s. 78).

Gentemot konservatism, framträder socialismens huvudsaklighet under den form att den vill ersätta organism med "organisation". Kulturen får inte längre ha sina organer i familjernas, folkens och rasernas levande helheter, mot hvilka i stället skall föras ett oblidkeligt utrotningskrig med den vetenskapliga analysens sond, ironins och satirens, hånets och hatets pilar ej mindre än med valsedlar [...]. (s. 75)

Norströms eget organiska synsätt innebar att han inte ansåg att förhållandet mellan klasserna borde ändras. Han var definitivt antidemokrat. Men han uttalade sig inte så föraktfullt om massan som till exempel Key och Stéenhoff kunde göra. Men liksom Key framhävde Norström geniernas viktiga roll:

Kulturframsteget, det verkliga, det befriande, det gifvande, bäres af den enskilde, af hans gåfvor, hans utbildning, mod, uthållighet, entusiasm [...] framförallt i geniets form. De många utgöra öfverallt blott fotställning, material, verktyg. (s. 65)

Det har visat sig svårt att placera Ellen Key enligt en politisk höger-vänster-skala. På många punkter överensstämmer hennes värderingar med hennes uttalade motståndares, till exempel Strindbergs och Norströms. Genikulten är stark hos Key och den finns alltså även hos hennes främsta motståndare. Man skulle med Blomqvist kunna uttrycka det som att de alla i anslutning till det romantiska arvet betonar "etnos", frågor om härstamning och kultur. Deras syn på könen grundas i olikhet och de placerar människor hierarkiskt i sin samhällssyn, de har alla särartsföreställningar om människan. Hos Strindberg blir det särskilt tydligt. Han är den som alltid går till extremer då han reagerar på strömningar i tiden. Det kan gälla judar eller "perversa". I *Svarta Fanor* syns närmast en besatthet av den fråga om samkönad sexualitet som djupt berörde utformningen av den moderna maskuliniteten.

KVINNOSYN OCH KVINNORS STÄLLNING I LITTERATUR OCH DEBATT

Strindbergs kvinnosyn

Strindbergs *Svarta Fanor* utkom 1907. I sin anmälan av boken i *Folkbiblioteksbladet* bedömde Axel Hirsch den som ”en enda samling av giftigheter och råheter” och ”snarare ett patologiskt fenomen än ett litterärt”.⁴⁰⁷ Det har framgått att man inom Folkbildningsförbundet var ytterst tveksam till om man skulle förmedla boken till de lokala bibliotek som efterfrågade den. Strindberg smädade i sin nyckelroman sina motståndare. I skottgluggen stod främst Ellen Key. Claudia Lindén anser att den bild Strindberg ger av Key i *Svarta Fanor* har kommit att bli bestående. Hans nidporträtt av Hanna Pajs perversa böjelser analyserar Lindén som en tidstypisk kritik mot den nya kvinnan. Hon relaterar den föreställning om ”lesbiskhet” Strindberg förmedlar till skildringar av relationer mellan kvinnor i fransk 1800-tals litteratur och i sexologernas vetenskapliggörande av lesbiskhet som en abnorm avvikelse kring år 1900. Bilden av den lesbiska som en vampyr går som en röd tråd från Baudelaire över Zola till Strindberg, skriver Lindén.⁴⁰⁸

Eva Borgström har gjort en queerläsning av *Svarta Fanor*. Hon anser att om de frekventa skildringar av samkönat begär som tidigare funnits i hans texter präglades av undran så framför han nu ett tydligt budskap med ett vildsint bildspråk:

Emancipationen perverterar kulturen. Kvinnorna överger kvinnligheten, blir manliga och begär andra kvinnor eller så fråntar de männen deras manlighet och gör dem till kvinnor. Männen dyrkar det manliga hos kvinnorna eller begär andra män genom dem. Män avlar barn med män. Kvinnokroppen är en kloak där denna monstrosa konception äger rum. Emancipation är ett brott mot naturen. Emancipation är perversion.⁴⁰⁹

Borgströms analys ingår i en antologi som vill problematisera Strindbergs tillskrivna kvinnohat och formulera den i termer av en maskulinitetskris. Bidragen i antologin behandlar Strindbergs identitetskris och visar dess komplexitet, men förbiser vidden av dess kvinnopolitiska betydelse. Om Strindberg inte enkelt kan beskrivas som kvinnohatare så var han definitivt motståndare till kvinnoemancipationen. Med *Giftas I* kastade sig Strindberg 1884 in i sedlighetsdebatten. Han argumenterade då mot de kvinnliga författare som i tiden hade större publik framgång än han själv genom att hävda att de inte var värda att lyssna till då de var barnlösa. Han vände en professionsstrid till en könsstrid – inte vad som framförts utan kvalitéer hos den som talade skulle vara det som räknades. Det är även tydligt att han utformade flera av sina noveller i *Giftas* för att inta en provokativt driftsbejakande inställning. Åren kring 1885 drev Strindberg en ren kampanj mot barnlösa kvinnor som han betecknade som överflödiga och ofullständiga då de enligt honom trängde in på männens yrkesområden.⁴¹⁰ När Strindberg 25 år senare utmålar Key som lesbisk vampyr hade han redan tidigare framställt ”tribader” som hot mot män och äktenskap. Men 1907 hade en avvikande sexualitet blivit en identitet som allt mer stigmatiserades även om uttrycket lesbisk ännu inte användes allmänt. Anklagelser för perversa böjelser blev då ett sätt att misskreditera aktiva kvinnor och kvinnorörelsen. Eva Borgström har belyst Strindbergs förändrade syn på samkönad sexualitet och jämför honom med Key. Hon betonar att bådas extremt starka engagemang i frågor om kön och sexualitet är att se som tecken på att heterosexualliteten befann sig i kris.⁴¹¹

Bland kvinnliga författare och de kvinnor som debatterade med litteraturen i fokus saknas offentliga reaktioner mot samkönade relationer av den typ Strindbergs angrepp i *Svarta Fanor* är ett extremt exempel på. I offentligheten rådde i början av 1900-talet tystnaden som främsta strategi när det gällde relationer mellan kvinnor. I privata brevväxlingar kan man däremot se att tidens tvång att definiera sin identitet utifrån en sexuell praktik oroade många kvinnor som hade sina nära relationer till andra kvinnor. De kände inte igen sig i de bilder av lesbiska som

sexologin erbjöd som identifikation. Inte heller i framställningarna som förekom i mäns litteratur kunde de finna bilder för att forma en positiv identitet.⁴¹² I subkulturer i världsstäder som Paris och Berlin fanns däremot kvinnor som kan ha givit näring till Strindbergs utfall mot Key.

Men ingen rök utan eld! Det är klart att det fanns en hel del attraktion och intimitet mellan kvinnor som arbetade tillsammans inom olika kvinnosammanslutningar i Sverige. Men vad som är viktigt är att Strindberg går ut och skandaliserar en av dem just då rösträttsrörelsen befann sig i ett kritiskt skede. Det blir ett sätt att skrämma och försöka splittra alla kvinnor. Ingen kunde veta vem Strindberg skulle ge sig på här näst.

Strindbergs utfall var exceptionellt men det fanns andra författare som var nästan lika fanatiska motståndare mot framgångsrika kvinnor. En sådan är Saxon. Han var en av de aktiva i Strindbergsinsamlingen. Han hade ett mycket ont öga till Selma Lagerlöf. I hans kritik av *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* hörs ekon av Strindbergs kritik av kvinnliga författarkollegor på 1880-talet. Saxon skriver att en barnlös kvinna inte kan ”loda barnasjärens innersta djup”. Saxons kritik av Lagerlöf var, skriver hans levnadstecknare Sven-Bertil Jansson, ”närmast hänsynslös”.⁴¹³ En sådan kritik drabbade inte bara Lagerlöf utan även indirekt alla ogifta kvinnor som på olika sätt engagerade sig för folkets barn. En orsak till Saxons kritik kan vara att Lagerlöf gav sig in på det område där Saxon själv ville ha tolkningsföreträde – landsbygden. Hennes Ingmarsöner konkurrerade med de idealbilder han målade i sin veckotidning *Såningsmannen*. Där drev han en programmatisk folklighet där bondebefolkningens livsstil idealiserades och naturliggjordes. En annan orsak kan ha varit att han bakom hennes på ytan tämligen traditionella gestaltningar av män och kvinnor anade en djupare mening. Innehållet i Saxons egen kvinnosyn var bakåtblickande och han, liksom Strindberg, hyllade modern och familjen men hade ett minst sagt problematiskt förhållande till kvinnors emancipation.⁴¹⁴ Men hur traditionella är egentligen Selma Lagerlöfs bilder av män och kvinnor?

Kvinnosyn i Lagerlöfs nationella författarskap

Liksom i samhället i stort riktas i Selma Lagerlöfs *Jerusalem* mest synbart uppmärksamheten mot manligheten. Ledningen i det framtidssamhälle som ger även svaga trygghet ligger i manliga händer. Det speciella med den lösning hon gestaltar är att hon undviker att idealisera intima relationer mellan man och kvinna och det borgerliga hemmet. Istället är det naturen och jorden som blir platsen där tidens oro kan stillas. Med hembygden som symbol går det att undvika mänskliga relationer och maktperspektiv som både i hemmet och samhället kunde vara svåra att hantera. De två äktenskap som skildras i romanen har arrangerats av ekonomiska skäl. Lagerlöf låter i bägge fallen makarna lära sig se, respektera och älska sin trolovade. Ingmar Ingmarson får finna en ny väg till respekt i socknen – ett nytt sätt att bli en ”riktig karl”. I intrigerna finns ett inslag av kvinnoprotest, men då männen förändras leder det till en samförståndslösning där kärlek och ansvar kan förenas. Det är helt i linje med den tidiga kvinnorörelsens strävan att förändra männens beteende.⁴¹⁵

I Selma Lagerlöfs tidiga författarskap var den centrala tematiken en helt annan, nämligen hennes egna identitetsproblem som en kvinna som älskade kvinnor. Uppväxt under en tid då romantisk vänskap mellan kvinnor inte var misstänkliggjord som pervers blev hon allt mer medveten om att hennes känslor kanske inte var lämpliga. I de publicerade texterna bearbetas tematiken dolt men den smärta hon kände går ändå att läsa ut.⁴¹⁶ Att Lagerlöf som ogift och barnlös inte anslöt sig till Ellen Keys Eroslära blir ur ett sådant perspektiv inte svårt att förstå.

Att skriva om relationer mellan kvinnor var det inte många kvinnor som vågade efter sekelskiftet 1900. Men bland ogifta kvinnor i kvinnorörelsen var det inte ovanligt att man levde och arbetade tillsammans för saken.⁴¹⁷ Strindbergs reaktion på nära relationer mellan kvinnor var alltså inte ogrundad men bör ses som en tidsmässigt väl insatt offensiv från en gammal motståndare till kvinnors emancipation. Över hela västvärlden var kvinnopolitiskt aktiva kvinnor utsatta för likartade attacker. Det är något Lillian Faderman visat vad gäller framstående amerikan-

ska företrädare. Hennes bok har undertiteln *What lesbians have done for America – a history*. Syftet är att visa hur viktiga kvinnor som älskade kvinnor var i uppbyggnaden av landet i början av 1900-talet – samtidigt som många av dem blev tvungna att dölja sina nära relationer och några upplevde trakasserier för sin kärlek.⁴¹⁸

Den idealisering av borgerskapets kvinnor som moraliskt överlägsna som tidigare funnits försvann och en massiv sexualisering pågick som både gifta och ogifta berördes av. Normen var heterosexuell. Och den som inte anslöt sig till normen riskerade att bli stämplad som homosexuell. Att gå in i olika länders nationella projekt innebar naturligtvis en chans för kvinnor men många hade svårt att argumentera mot de nya normer som höll på att etableras kring heterosexualiteten.

Två fester i december 1909

Samtidigt som maskuliniteten framträdde som allt mer militant, och kampen om tolkningsföreträdet för att beskriva nationen och folket pågick, diskuterade kvinnorna den nya kvinnan i litteraturen. Redan innan alla inlägg i den debatten levererats kunde stämningarna inom landets borgerlighet ha fångats genom en rad stora festligheter.

Det oroliga året 1909 då mycket ställdes på sin spets i Sverige slutade i festernas tecken. Olika eliter manifesterade sig gärna omgivna av nationella symboler. Den offentliga kulturen runt sekelskiftet 1900 handlade, då som nu, om att rycka åt sig medialt initiativ. Allianser var under uppbyggnad och vetenskapliga högtider blev viktiga manifestationer. En naturvetare som Svante Arrhenius, Nobelpristagare 1903, fick en hjälte-
roll.⁴¹⁹

Något av en kulmen på festandet nåddes i början av december 1909. *Stockholms Dagblad* slår lördagen den 11 stort upp att man ”med nationell stolthet begått veckans festligheter”. Stockholms högskolas nya lokaler invigdes på måndagen och dagen därpå hölls de första doktorspromotionerna. Studenter med facklor tågade genom stadens gator för att hylla

hedersdoktorerna och Verner von Heidenstam höll ett tal till ungdomen som präglades av ”djup fosterlandskärlek och ljus framtidstro”. Fredagen den 10 december var det dags för utdelningen av Nobelprisen med åtföljande fest. Vid dessa tillfällen dominerade herrar gästlistorna. Men vid två därpå följande fester hyllades kvinnor. Med anledning av Ellen Keys 60-årsdag den 11 december hölls en litterär afton och Selma Lagerlöfs Nobelpris föranledde en storstilad kvinnofest på måndagen.

Selma Lagerlöf och Ellen Key var vid denna tid, då Sveriges kvinnor ännu saknade fulla politiska rättigheter, landets mest kända kvinnor. De tillhörde ingen av de makteliter som i tiden tävlade om att ta ledningen i landet, men trots det hade alltså Key och Lagerlöf skapat sig framskjutna positioner. Det festerna signalerade i offentligheten var dock helt skilda ting.

Ellen Key 60 år

På Ellen Keys födelsedag den 11 december hölls en offentlig manifestation men hon var själv inte närvarande. Hon firade sin dag i Jonsered utanför Göteborg tillsammans med en nära krets. Vetenskapsakademiens stora hörsal, där arrangemanget ägde rum, var ”vackert prydd med gröna guirlander, på ömse sidor om festföremålets porträtt voro spåda tallar placerade och på talarestolen stod en bukett hvita rosor”. Programmet bestod omväxlande av sång och uppläsningar. Av Ellen Keys älskningsförfattare Almqvist och Goethe framfördes tonsatta dikter och Elisabeth Barrett Brownings sonetter deklamerades av fru Valborg Hansson. Texter ur Keys egna verk lästes av Gösta Hillberg och Anders de Wahl.

Festligheterna skulle inledas med ett föredrag av fil. kand. Torsten Fogelqvist, men då han inte dök upp i tid lades programmet om och han talade senare under arrangemanget. Torsten Fogelqvist var författare och publicist på den radikal-liberala sidan. Som student kom han till Uppsala 1898 där han studerade litteratur, filosofi och nordiska språk. Han engagerade sig snabbt i Verdandi där han liksom i studentkåren en tid fungerade som ordförande. Han avslutade inte sina forskarstudier utan ägnade sig istället åt folkbildningen. Vid denna tid var han lärare

vid Brunnsvik folkhögskola, där han senare var rektor mellan åren 1912 och 1918.⁴²⁰

Fogelkvist framhöll i sitt festtal att det enligt hans mening funnits två svenska kvinnor som kunde göra skäl för namnet religionsstiftare, heliga Birgitta och Ellen Key. Han vittnade om att när man läser Key ”gripes man ofrivilligt af söndagsstämning”. På henne vill han tillämpa Nietzsches ord ”jag älskar den själ, som ständigt slösar och slösar utan att begära något tillbaka”. Han ger henne dock inte rangen av att själv vara filosof, utan att hon ”gifvit de stora tänkarna en publik”. Och han utnämner henne till ”den största andliga konstgjuterska vi ha”.⁴²¹

Fadäsen vid arrangemanget kan ses som ett tidens tecken. Key hade satsat på unga framåtsträvande män men för dem var hon och hennes idéer något de lämnade bakom sig när de började besätta viktiga positioner i samhällets tjänst. Hon hyllas men är knappast aktuell längre. Hennes typ av radikalism hade tjänat ut, åtminstone bland männen.

När Ellen Key fyllde 50 år hade det inte varit tal om något officiellt hyllande. Men 1909 hade hon just återvänt till Sverige efter att ha prisats utomlands och flera tidigare motståndare uttalade sin uppskattning för henne som person, exempelvis den tidigare vedersakaren filosofiprofessor Vitalis Norström. I *Stockholms Dagblad* fick Klara Johanson, K.J., uppdraget att under en bild av jubilaren skriva en lämplig text.

K.J. delade inte Ellen Keys åsikter och hade tidigare vänt sig mot Keys kärlekslära. Ingrid Svensson uttrycker det som att K.J. ”tycks outtröttlig i sin lust att bekämpa de keyska idéerna”, men Svensson anser att hon med tiden blev mer försonlig.⁴²² I artikeln ”Till sextioårsdagen ” lyfter K.J. fram människan Ellen Key. ”Stora tankar och ett rent hjärta” – Goethes bön lagd i Wilhelm Meisters mun, är utgångspunkten för artikeln som är dubbeltydig. Erkänslan beledsagas av en beskrivning där det positiva även kan förstås som kritik. Som personlighet jämför K.J. Key med Fredrika Bremer men gör skillnad mellan hur de båda framträtt och mottagits. Kring Key har det svallat ”lidelsefulla hyllningsord af dyrkan och anatema” medan Bremers berömmelse var av det mer stillsamma slaget.

Fejderna kring Key bedömer K.J. som överståndna och hennes senaste bok, *Kvinnorörelsen*, beskrivs som ypperlig, måttfull och sakrik.

Egentligen var det väl ett missförstånd som vållade det pinsamt spända förhållandet mellan henne och kvinnorörelsens ledare. Vägarna sträfvade icke åtskils, som det till en början såg ut: de gingo parallellt, och nu förefaller det, som om de begynte konvergera för att sammanlöpa vid något fjärran mål, osedt af bägge parterna.⁴²³

Även Ellen Keys motståndare inom kvinnorörelsen valde nu alltså en försoningslinje. K.J.:s hyllningsartikel anklagades då för att bejaka Keys idéer och ledde till kritik mot tidningen i form av anonyma flygblad. ”En agitation, som man bör se upp med!” var rubriken och i texten avråddes prenumeranter från att ge sitt stöd till tidningen. *Stockholms Dagblads* chefredaktör Karl Hildebrand förklarade och försvarade artikeln i ett långt inlägg där han betonade att K.J. enbart ställt sig positiv till Keys ”person och uppsåt” och att framställningen av Keys idéer präglats av en ironisk distans. Hildebrand citerade även försonliga uttalanden av Vitalis Nordström och poängterade att på högtidsdagar är polemik onödig. Även Strindberg hade fått ett erkännansamt porträtt på sin ”hedersdag”.⁴²⁴

Selma Lagerlöf – ”Sveriges populäraste kvinna”

”Nobelpriset har gjort Selma Lagerlöf till hvad hon möjligtvis var redan förut, nämligen Sveriges populäraste kvinna.” Så inleds en artikel inför den fest, som hölls för Selma Lagerlöf måndagen den 13 december 1909.⁴²⁵ Festen ägde rum på Grand Hôtel Royal och 1 200 kvinnor deltog. Många fler hade velat vara med och köerna vid biljettsläppet hade varit långa. Hotellet, som leddes av en framgångsrik kvinna, fru Skogh, var nytt och exklusivt. Det var byggt mot en öppen vinterträdgård med palmer och springbrunnar. Från alla våningar hade man utsikt ner mot en scen som var rikligt dekorerad med svenska flaggor och blågula ”mid-sommarglada” kransar samt girlanger av grönt och rosor. Från fönster

och verandor var blågula band spända mot centrum. Selma Lagerlöfs namn lyste i guldbokstäver på röda band på höga blomsteruppsatser. Till festmarschen ur *Tannhäuser* inträdde Selma Lagerlöf vid sidan av en av kvällens värdinnor, Elsa Beskow. Efter dem följde så Gurli Linder med Eva Fryxell vid armen. När den ”böjda”, gamla fröken Fryxell gjorde entré beskrivs det i reportaget som att en ”fläkt af historiskt ögonblick drar genom luften”.

Selma Lagerlöf hade en ”magnifik silvergrå brokaddräkt” men såg ”blek och lidande ut”. Hon hade legat till sängs hela dagen får läsaren veta. Den första hyllningen bestod så av att ”Ack Värmeland du sköna ...” sjöngs unisont. Därefter höll Lydia Wahlström kvällens stora högtidstal.

Efter talet omfamnar och kysser Wahlström Selma Lagerlöf, och hela publiken ser ut att helst ha velat göra detsamma. Men som detta vore något olämpligt tar festföremålet istället plats i den gula sidenfåtölj som tronar i ensamt majestät, och tonerna av Rydbergs jubelfestkantat stämmer sinnet till andakt.

Efter mer musik kom så ”på gammalt gott Värmlandsmanér, Lucia, med en krans af smala ljus i sitt blonda, utslagna hår och bjuder Selma Lagerlöf någonting på en bricka”. Efter det sattes springbrunnarna på och förtrollningen bröts. Det var dags för alla gästerna att förse sig vid de bufféer som fanns utplacerade över hela hotellet. Senare under kvällen blev det fler tal, bland annat av Gurli Linder och representanter för Sveriges folkskollärarinnor och barn. Det hurrades friskt!

Iscensättningen av festen till Selma Lagerlöfs ära skulle kunna ha gjorts av Ellen Key och det var en bred kvinnorörelse som nu samlades kring Lagerlöf. Josefin Rönnbäck har beskrivit hur rörelsen, under denna tid då landet genomgick både en demokratiseringsprocess och något av en kulturell försvenskingsprocess, använde både nationalistiska kodord och symboler för att genom ett nationellt medborgarskap göra anspråk på ett politiskt medborgarskap.⁴²⁶ Ansamlingen av föregivet gamla seder

och visor vid festen blir en effektfull illustration av kvinnornas bidrag till nationella riter. Men de djupare gående symbolerna för ”det svenska” hade Selma Lagerlöf själv skapat och fyllt med känslor och hon hyllades nu av både Svenska Akademin och kvinnorörelsen för detta.

Vid den stora internationella rösträttskongress som hölls i Stockholm 1911 utgjorde ett tal av landets Nobelpristagare en höjdpunkt. I ”Hem och stat” gjorde Selma Lagerlöf en enkel men konstfull genomgång av argument för och emot kvinnlig rösträtt.⁴²⁷ Grunden var den redan då väl inarbetade bilden av hemmets värden som modell för samhället. Lagerlöf målar först upp det goda hemmet som kvinnor skapat där alla tas om hand ”i en utvecklande anda”. Mannens viktigaste skapelse är staten, men där har han inte tagit kvinnan till sin hjälp. Lagerlöf beskriver statens brister. Det blir en lång uppräknning av tillkortakommanden på områden som tidigare beskrivits som det goda hemmets värden. Slutsatsen blir att alla i staten bör behandlas lika och ”i en utvecklande anda”.

Den breda uppslutningen för Lagerlöf kan förstås som ett stöd för denna typ av emancipatorisk samhällsmoderlighet som varit redan den äldre kvinnorörelsens ideal – det goda hemmet blir ett folkhem. Ellen Keys samhällsmoderlighet innebar något helt annat. Där gällde det att ge vissa utvalda kvinnor förutsättningar att föda och uppfostra de nya överlägsna människor som skulle skapa framtiden. Även om Key kunde hyllas så signalerade festen för henne i offentligheten något annat än den linje av brett samförstånd som bar upp stödet för Lagerlöf.

FOLKHEMMET SOM SYMBOL

I kampen om nationen har kvinnornas insatser till stor del försvunnit i historieskrivningen. Kvinnorörelsens koncensus- och samförståndslinje har inte uppfattats som en politisk ideologi och det kan vara en bidragande orsak till att den fallit utanför forskningen. Ulla Manns har argumenterat för att se Adlersparres och det tidiga Fredrika-Bremer-för-

bundets idéer som en viktig ideologisk linje. Hon har då valt att betona människosynen. Hon använder beteckningen liberalfeministisk för det idéarv hon lyfter fram. Kärnan är att kvinnor betraktas som enskilda individer och rationella, moraliska subjekt. Manns för idéerna tillbaka till Kant med John Stuart Mill som närmaste inspiratör och skriver att ”utifrån en idealistisk världsbild uppfattades människan, oavsett kön, som stadd i utveckling mot ett inneboende mål – att fullkomnas som personlighet”.⁴²⁸

Jag stöder Manns betoning av människosynen och jag har försökt visa hur denna var central för de kvinnor som gick i debatt med Ellen Key under 1890-talet. De flesta lutade sig mot en tolkning av kristendomen som betonade människors jämlikhet. Den innebar att alla var födda med samma förutsättningar men det gällde att utvecklas mot ett bestämt mål – att med Kristus som förebild bli en god människa. Även om skönlitteratur diskuterades så handlade det till syvende och sist under 1890-talet om skilda uppfattningar om människan.

Manns anser att Fredrika-Bremer-förbundet efter år 1900 allt mer accepterade en könskomplementär människosyn. När Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt (LKPR) bildades 1903 användes ofta argument om könsolikhet för kvinnors rösträtt. Ulla Wikander har beskrivit detta som en ”oartikulerad kompromiss”.⁴²⁹ Josefin Rönnbäck anser att när det gällde att vinna ett brett stöd och skapa breda koalitioner runt kravet på rösträtt användes framgångsrikt en koppling mellan hem, moderlighet och rösträtt. Rubriker i tidskriften *Rösträtt för kvinnor* var till exempel ”Med männen för fosterlandet” och ”Hand i hand – i hem och stat”. Rönnbäck anser dock att för de ledande inom LKPR var liberalismen en överideologi, men hur målet tolkades kunde skilja sig åt. Det behövde inte innebära att vinna rösträtt för alla utan på lika villkor för män och kvinnor. ”Ett rättvist medborgarskap” kunde syfta på jämlikhet inom klassen utan att för den skull maktförhållandet mellan klasserna ändrades.

Liberalismen utmålades av dess motståndare som feminiserad. Rönnbäck tar upp detta då hon beskriver hur till exempel Kjellén framställde

högern som manlighetens försvarare i svensk politik.⁴³⁰ De radikala på vänstersidan anklagade den socialdemokratiska partiledningen för en försiktighet och kompromissvänlighet som de ställde mot den egna mer kraftfulla och manliga kamplusten. Flera av de män som fanns i ledningen för liberaler och socialdemokrater hade en bakgrund i 1880-talsradikalismen, verdandismen. Inom folkbildningen har, som framgått, Pär Wästberg beskrivit en stark värdegemenskap mellan folkbildarna kring Axel Hirsch. En gemensam idégrund har fått bekräftelse i Per Sundgrens granskning av den kultursyn som dominerat inom arbetarrörelsen. Han anser att de akademiskt utbildade ledarna inom socialdemokratien såg kulturens uppgift som klassöverskridande och samhörighetskapande och att den rådande estetiska värdeskalen inte i grunden ifrågasattes.

Den värdegemenskap ledande män delade kan beskrivas som ett ”brödraskap”. Det har idéhistorikern Nils Runeby gjort när han följt vad han benämner en ”excelsior-tradition”, en tradition av ljusbärare. Det ”eviga” uppdrag dessa bildade axlade innebar en speciell kallelse och ett ansvar för framåtskridande och folkets upplysning. Under 1910-talet fanns flera grupperingar som strävade efter att ta på sig det prometeiska uppdraget som sanningssökare. Runeby påpekar att det handlade om historieskrivning och till exempel hur arvet efter 1880-talsradikalismen, verdandismen, skulle användas. Han urskiljer ställningstaganden som han provisoriskt ger olika beteckningar. Förutom kulturradikaler kan man tala om kulturliberaler och kulturidealister. Något senare kan man lägga till begreppet kulturbolsjevism. Runeby diskuterar genomgående svårigheten att placera olika aktörer som liberaler med ett individualistiskt patos eller som socialister.⁴³¹

När de vänsterradikala under Strindbergsfejden återuppväckte kampstämningen från det moderna genombrottet trettio år tidigare innebar det att de använde myten om de kulturradikala verdandisterna för att ge sin egen ställning en historia. Det innebar samtidigt att de återanvände ett mansideal där sinnebilden var en upprorsman som rev för att få ljus och luft. En bedömning av författaren inifrån fältet användes dessutom för att stärka de radikala intellektuella inom det socialdemokratiska partiet.

Sten O. Karlsson har gjort en omtolkning av socialdemokratiens idéhistoria där han anser att frågan om SAP:s ideologiska hemvist måste ställas mer öppet än man tidigare gjort. Marxistiska fraser kunde användas i tal då det gällde att profilera sig men i grunden hade marxistiska analyser föga att göra med den förda politiken. Han ifrågasätter även att SAP:s officiella självbild som ett arbetarparti stämmer. Karlsson utgår från Hjalmar Brantings ställningstaganden 1907 att socialdemokratin vill ”från ett exklusivt arbetarparti vidga sig till vad den alltmer bör blifva; ett folkparti i ordets bästa mening, omfattande alla klara och målmedvetna viljor inom varje folk”. Karlsson framhåller idéhistoriskt SAP:s projekt som ideologisk självständigt men med nära band till katedersocialism, fabianism och progressivism.⁴³² När Sten O. Karlsson gör sin nytolkning av SAP:s ideologiska grund vänder han sig mot tidigare forskning som han anser i flera fall varit ”försök att rädda SAP:s radikala arv”.⁴³³ Den nya bild som tonar fram visar sig ha likheter med idéer Eva Fryxell lyfte fram i sina kulturkritiska analyser. Även hon var influerad av bland annat katedersocialismen. Hos de bortglömda kvinnliga ideologerna finns pusselbitar som behöver läggas till då välfärdssamhällets historia granskas på nytt.

Jag vill avslutningsvis öppna för frågor kring den symbol som kom att bli det svenska välfärdssamhällets kännetecken, dess centrala kulturella bild – folkhemmet. Det har ständigt rått en kamp om innehållet i begreppet. Både i forskningen och politiken har det funnits delade meningar om dess ursprung och innehåll. Längre förstods Per Albin Hanssons tal våren 1928 ”Folkhemmet, medborgarhemmet” som det offentliga genombrottet för en ny utopisk metafor. Sten O. Karlsson beskriver hur Hansson tidigare testat begreppet både i *Morgonbris* och i andra sammanhang och hur det i valrörelsen året därpå utsattes för kritik från kretsar inom partiet. Karlsson betonar att propagandans och retorikens utformning var viktig och skriver: ”I riksdagen skildrade Hansson samhällstillståndet med en sentimentalitet som inte stod de folkliga skillingtrycken efter.” ”I Per Albin Hanssons folkhem skulle klasslös harmoni råda och alla vara ’genomträngda av samförståndstanken’”. Arthur

Engberg invände mot folkhemmet som metafor. Karlsson sammanfattar hans invändningar som att han ansåg:

klasskampens socialrealistiska ödesdrama bättre ägnat att väcka de tvehjärtade än önskedrömmar om ett lyckligt och klassförsonat folkhem. Arbetarklassens roll som ekonomiskt och politiskt avantgarde fick därvid inte ifrågasättas. Enligt Engberg måste en effektiv propaganda avspegla samhällets verkliga karaktär: ett klassamhälle präglad av konflikt.⁴³⁴

Engberg påpekade i ett inlägg även att begreppet folkhem använts redan 1912 av högermannen Rudolf Kjellén. Sten O. Karlsson gör en exkurs i sin framställning och behandlar Kjelléns sätt att profilera den nya högern. Han ser liberalismen som Kjelléns verkliga huvudfiende och denna utmålas som vehjärtad, känslöstyrd och kvinnlig. Kjellén liknade liberalismen vid en tröstande sjuksköterska som han ville ersätta med ”den handlingskraftige läkarens/kirurgens blick”. Han har däremot respekt för den socialistiska rörelsens manliga kraft. Karlsson anser att folkhemsmetaforen var allmängods kring 1925, men går inte längre bak i tiden än Kjelléns användning 1912. Liksom de andra forskare som börjat omtolka socialdemokratin bortser han både från kvinnorörelsen som ideologisk och symbolskapande kraft och den betydelse heroiseringen av militant maskulinitet hade i politiska sammanhang.

I tiden fanns olika föreställningar om mäns och kvinnors uppgifter i hem och stat men det var inte många som utmålade andra bilder än att landet skulle ledas av en landsfader. Åsikterna om hur ett patriarkalt styre skulle utformas skilde sig däremot åt. Per Sundgren har uttryckt det som att det var den stränge och straffande fadern, som var det kommunistiska idealet. Många kvinnor förde istället fram ett Kristusideal av mildhet.

Vilken bild av fadern och den äkta mannen kom då att bli folkhemmets? Olika mans- och kvinnoideal och tolkningen av dem har tävlat inom litteratur, kritik och politik under det århundrade som gått. En sak är dock uppenbar; i historieskrivningen har kvinnors insatser, både som

författare och kollektivt som politisk kraft, marginaliserats. I litteraturhistorieskrivningen och i dominerande litterära institutioner har män över partigränser kunnat förenas i manlig nationell självdyrkan. Strindberg har fått fungera som ett maskulint alibi då folkhemmet i många avseende innebar att andra kvalitéer än de militant maskulina låg till grund för samhällsbygget.

